

سید واحدی

سید الدین فریدالدینی
خواجہ عبد الباقی

آنا تلمی نحوی

۲۸
۲۰۰

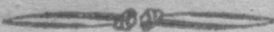

(دوینجی بائینا)

ل. ص.

۱۹۱۹ نجی یلنک بیسنجی آپریلنדה ۴۱۷۷ نجی نومبر استفسار
بوینجا بۇ کتاب قزان ولایتی معارف شعبهسی طرفندن قارالغانلک
سوگندا سیمیناریه ۴۴۸ ایکنجی باسقیج اش مکتبله رینک ایکنجی اوقویلنلدا
اوقتیرغا یاراقلی تابلب باسلو وینا امر ایتلدی.

“قورولتای” نشری
قازاندا.

Казань.
Типографія „МЛЛЯТЬ“
1919 г.

كۆرۈشۈ.

تلنى بۇتۇن كۆيۈنچە آلب تېكىشترە تۇرغان فن گرامماتىكە - تل بىلگىنى دىب آتالا.

گرامماتىكە تلنى آوزدان چققان آوزلاردان باشلاپ تېكىشترە، يەنى تلدە نىچە آواز بار، بو آوازلارنى يازب بىلدۈرۈۋچۈن نىندى بىلگىلەر بۇرتۇلە، بۇلارغا سۈيەلگەندە ياكى يازغاندا نىندى اوزگەرىشلەر كېلە؟ گرامماتىكە نىك اۋشورە وشچە آواز قانۇنلارن تېكىشترە تۇرغان اۋلۇشنى «فانىتېكە - تجويدە» دىب آتالا.

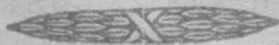
آوزلاردان «سۈزلەر» ياسالا. سۈزلەر تاغىن اوز نوبتلەردە ياسالو مەم معنا آكلاتولارنى قاراب اوزگەرە.

گرامماتىكە نىك آيرىم. سۈزلەرنىڭ تېشىقى مەم انچكىن خصوصىتلەرنە قاراب اوزگەرۈلەرن تېكىشترە تۇرغان اۋلۇشنى «مارفالوگىيا» - صرفە دىب آتالا.

سۈزلەردەن «جىملەلەر» ياسالا. جىملەلەرنىڭ دە سۈزلەرنىڭ بىرگە تىركەلپ ياسالولارنى مەم آكلاترغا تىلەنگەن اويلارنىڭ خصوصىتلەرنە قاراب تۇرلۇچە بولولارې مېكىن.

گرامماتىكە نىك آكلاترغا تىلەنگەن اويلارنىڭ خصوصىتلەرنە قاراب سۈزلەرنىڭ بىرگە تىركەلۈرەشلەرن تېكىشترە تۇرغائى اۋلۇشنى «سىنتاكسىس» - نحوە دىب آتالا.

بىز «آنا تلنى صرفى» اسمىنى كىتابىمىزدا گرامماتىكە نىك اولگىنى ايكىن اۋلۇشنى. تىلەمىزنىڭ فانىتېكە مەم صرفىن تېكىشترە اوزغان ايدىك. ايندى بو كىتابدا تىلەمىزنىڭ نحوئى تېكىشترەلە.

۱) جملە ھەم آنىڭ كېسەكلەرنى

تېكىشىرۈۈشۈچۈن مائاللەر:

نورلى قۇياش بۇلۇتلار آراسىندان يالتىراپ چىقىدۇ. تابا مايسىز قوبماس. تيمر تابقان تيلمىمەس. كۆيدەن تۈگۈل بىزنىڭ تەرزە قاپچاقچى اۇيا ايتدى مېنىم سۇيگەن قارلىغاچىم، (ع. توقاى). انىشلەگەن كىشىنىڭ تاماغى توق، اۋستىن بۇتۇن، كۆڭلى كۆر بولا، سو بوپىنا تۇشكەن ايدىم انىڭ توكۇردى، آندان سۇڭ قىزدىدۇ.

قىش بوران سالىن ھوا. يافراق قىدرلى قار تۇشە:

جىل قۇوا قارىنى، ھاماندا قار: تۇشەم، دىب، تارتىشا، ع، توقاى

بىز كۆكەمزدە گى اوى، تۇيغۇ ھەم تىللەكلەرنىڭ تىنى آ كىلاتو اۋچۇن سۆزلەرنى بىرگە تىركەب. ئەيتەمىز: مىثلا: «نورلى، چىقماق، قۇياش، بۇلۇتلار، آرا، يالتىراپماق، آيرىم - آيرىم سۆزلەر، بولاردان ھەر قايسىنىڭ آيرىم مىئاللەرنى بولسادا، ئەلەن كىلار (بىر اوينى آ كىلاتىرلوق رەوشدە بىرگە تىركەلمەگەنلەر: ئەگەر شۇل اوق سۆزلەرنى نورلى قۇياش بۇلۇتلار آراسىندان يالتىراپ چىقىدۇ» دىب، بىر بىرنە تىركەب ئەيتسەك، بىز آ كىلاتىرغە تىللەگەن اوينى تولى ھەم آچىق ايتىپ بىلدۈرەلەر.

§ تىكلاۋچىغا تولى اوى - فىكىر آ كىلاتىرلوق بولب بىرگە تىركەلىگەن سۆزلەر «جملە» دىب آتالا.

نورلى قۇياش بۇلۇتلار آراسىندان يالتىراپ چىقىدۇ كۆبى.

جملەدە گى اوى - فىكىر، ايكىنچى تۈرلۈ ئەيتسەندە «حىكم» دىب

آتالا. ھەر جملەدە نىنىدى بولسادا بىر ئەبىرگە حىكم بولرغا تىمىش، مىثلا:

يوغارىداغى مىئالدە قۇياشقا چىغۇ بىلەن حىكم ايتىلگەن. شوڭا كۆرە، ھەر

جملهده ايكنى عنصر (ئەلېمېنت) بولسا: (۱) حېكەم، (۲) شول حېكەمنى تەبىئىي
ايتقە تۇرغان سۆزلەر.

§ جمله آلاردان تىركەلب ياسالسا، تۇرغان سۆزلەر «جمله نىڭ كېسە كىلەرى»
دېيىپ آتالا.

«نورلى قۇياش» بولۇتلار آراسىندان يالغۇز «چىدى» بىر جمله.
«نورلى»، «قۇياش»، «بولۇتلار»، «آراسىندان»، «يالغۇز»، «چىدى»
آننىڭ كېسە كىلەرى بولالار.

تۇنۇشكۇ اۇچۇن مىثاللەر:

تۇبەندەكى مىثاللەردە نېچە جمله، ھەر بىر جمله نىڭ كېسە كىلەرى
نېچە شەر؟

قىش اۆتدى، قار بىتدى، چىراغ چىلدى، سابان تويلارى دا اوزدى، عباد
حضرت دە سابان اۆمەسى ايتدى؛ اۆمەگە دولتشاھ آغاى دا باردى، ياندا
جھانشاھ دا بار ايدى. سابان بىتدى، جەينىڭ ياخشى وقتلازى كىلدى، دولتشاھ
آغاى دا، عباد حضرتنى چاقىرىپ فاتحە آماقچى بولدى، تاوغلار آراسىندان
سايلاپ، ايكى ياخشىسىن سويپ، حىمىدەگە بېرىدى؛ (ذ. ھادى)

اير يۇرەك بول، قىل توكل، تەگىرئەن ياردەم سۇرا،
كېسە اۆمىدنى بىندەلەردەن، تەگىرئەن ھەردەم سۇرا! (م. اوقماسى)
بو تۇرمۇش كىم بىلەن توقتار تالاشدان،
سوغش سىن ھېچدە آرماس، توقتاماسدان. (ع. توقاى)

(۲) جمله نىڭ باش كېسە كىلەرى.

جمله نىڭ كېسە كىلەرى اۆزلەرنىڭ حال ومىنالىرىندە ھەم جمله دە آغان
اورنلارنى قاراپ تۇرلۇسىن تۇرلۇ درجەدە بولالار. آلارنىڭ آراسىندا آلاردان
باشقا جمله ياسالسا آلەمى تۇرغانلارنى دا بار ھەم فقط جمله دەن آكلاشغان
اوى دەفكرىنى كىگىرەك ھەم تولپراق بىلدىرۇاچۇن كىتىرلگە نلەرى دە بار.
§ آلاردان باشقا جمله نىڭ ياسالووى مەمكىن بولماغان سۆزلەر
«جمله نىڭ باش كېسە كىلەرى» دېيىپ آتالا.

«نورلى قۇياش بۇلۇتلار آراسىندان يالغۇز چىقىدۇ» مەنەندە گەن
 «قۇياش» بىلەن «چىقىدۇ» سۆزلەرى بۇ جەملەنىڭ «باش كىسە كەلەرى» بولالار.
 چۈنكى بۇ يەردە سۆزدەن باشقا بىزنىڭ بۇ مەنەندە «جەملە» بولماي.
 جەملەنىڭ باش كىسە كەلەرى (۱) «ئايە» (۲) خىبر.

(۳) ئايە.

تەكشۈرۈۋالغۇچىلار:

فاطمە كۆردى ئۆزىنىڭ بۆلمەسىدە بىر رەسىم. (ع. توقاي) اورمان ئىچىدە.
 آيو اۆكۈرە. تۇن ياغىندان سېزىپ ماتور تىڭ ئاتىدى.
 جەملەنى «تېڭلاۋچىغا تولماي» فېكەر ئاڭلاش بولۇپ تۇرۇپ كەتكەن
 سۆزلەر، دېيىگەن ئايدىكى شۇلار بولغاچ، جەملەدە نېنىدى بولسا بىر نەپەر
 خەتتە فېكەر يۇرتۇلە، آڭا نېنىدى بولسا بىر نەرسە بىلەن حېكم ايتىلە.
 § جەملەدە ئاڭ ئۆزۈرەنە حېكم ايتىلگەن نەپەرنىڭ اسمى «ئايە» دېيىپ
 آتالا. فاطمە كۆردى ئۆزىنىڭ بۆلمەسىدە بىر رەسىم جەملەسىدە گەن فاطمە.
 كۆيى، بۇ جەملەدە فاطمە خەتتە فېكەر يۇرتۇلگەن، آڭا كۆرۈ بىلەن حېكم
 ايتىلگەن. شۇڭا كۆرە، «فاطمە» ئايە، بولا.

§ ئايەلەر جەملەدە «كەم؟» ياكى «نەرسە؟» سۇئاللىرىغا جاۋاب بولۇپ
 ھەر رەت «باش كەلىش» دەپ كېلەلەر.

كەم كۆردى؟ — فاطمە.

نەرسە اۆكۈرە؟ — آيو.

نەرسە ئاتىدى؟ — تىڭ.

§ تۈبەندە گەن سۆز تۈرلەرى جەملەدە «ئايە» بولۇپ كېلە آلالار:

(۱) نەرسە اسمى: قىش كېتىدى، يازدا ئۆتە، جەمگەن يېلىپ چىللەر ئايە،

قىر، بۇلۇن، اورمان يەشەردى، باقچادا گۈللەر اۋسە، (س. سۈنچەلى)

(۲) صفت اسمى: يازلىق ياماندا قۇدانى قارت باقچا ساقلى، ھۈنەرسىز

كسۇن كۆرۈمەس، ھۈنەرنى اۋلەس،

۳) سان اسمى: بىرەو آقچا جىيىا، بىرەو پانچى تاڭگە. ايكنى دە اۋچ
بىش.

۴) الماشلق: چىتتە كىتسەم دە سىنى مېن اۋنۇتەم، ئەنكە مېم.
سىنى نى ئەيتسە كەدە، آنا تەبا بىسام داچىت ايللەردە يەم (س. سۈنچە لەي)

۵) فعل صفتى: آشاغان بىلەس. توراغانى بىلەر. كىلەچەك كىلەر.

۶) باش فعل: عمر ايتمەك تېرشماقدىر يالقىسى ھەم دە يال ايتقى.

اوقوماق ياخشى

۷) حال سۈزى: شارت - شۈرت حال سۈزلەر نەدەن سانالا.

۸) تارتقچ: اۋچۇن. بىلەن. باشقا تارتقچلار.

۹) تۈركە گىچ: ھەم - تۈركە گىچ:

۱۰) املق: آە - واملار قايفىرۈنې بىلدۈرلەر.

آ) عادەتدە جىملەدە نىندى بولسا دا بىرەر ئەيىر حقتىدا فېكر يۈرتۈلە.
شونىڭ اۋچۇن ايىبە كۈبىرەك باش كىلىشە كىن «نەرسە اسمى» بولالا، مىتلا:
بىرنىچى مىتالەدە كىن «قىش، ياز، جىللەر، قىر، بۇلۇن، اورمان، گۈللەر»
كۈبى سۈزلەر.

ب) سۈز تۈرلەرنىڭ قالغانلارې نەرسە اسمى اورنىدا ياكى نەرسە
اسمى مىناسىدە استعمال ايتلىگەندە كىنە «ايىبە» بولب كىلە آلالار، مىتلا:
ايكنىچى مىتالەدە كىن «يارلى قارت» صفت اسملەرنى باش كىلىشە «ايىبە»
بولب كىلىگە نلەر.

پ) اۋچۇنچى مىتالەدە كىن «بىرەو، ايكنى اۋچ، سان اسملەرنى باش
كىلىشە «ايىبە» بولب كىلىگە نلەر.

ت) دۈرتىنچى مىتالەدە كىن «مېن، سىن، الماشلقلارې باش كىلىشە «ايىبە»
بولب كىلىگە نلەر.

ث) بىشنىچى مىتالەدە كىن «آشاغان، كىلەچەك» فعل صفتلارې باش
كىلىشە ايىبە بولب كىلىگە نلەر.

ج) آلتىنچى مثالدا كى «عمر ايتىمەك» اوقۇماق «باش فەللىرى ايىھ بولب كىلگەنلەر. باش فەل (مەصدەر) ايىھ بولسا، آنى فەلدىن ياسالغان «نەرسە» اسم، نەك باش كىلىش بىلەن آلماشدۇرغا مەمكىن بولا. مىتلا: اوقۇماق ياخشى - اوقۇ ياخشى.

ج) جىدىنچى، سىگىزىنچى، توغۇزىنچى مەم اونتىنچى مىثاللەردە كى «شارت - شۇرت، اۇچۇن، بىلەن، باشقا آھ - وامالار» كۆپى حال سۆزلەرنى - تارتقچىلار، تىركەگچىلەر مەم امىقلار ايىھ بولب كىلگەنلەر، لا كىن آلا بول مىثاللەردە مەر قايسى «نەرسە اسم» اورنىدە بولغانلار.

كۆنىگۈ اۇچۇن مىثاللەر:

تۈبەندە كى شەرھون كۆچۈرب، جملەدە «ايىھ» بولب كىلگەن سۆزلەرنەك آستىناسىپزارغا.

كاراب.

شاۋلى دىگىگىز، جىل اۇرەدر،
جىلگەن كىرگەن كاراب؛
تۈن وە كۆندۈز اول پۈزەدر،
يول بارا، يات ايل قاراب.
چقدې جىللەر، توبدې دولقن،
ايل كارابن جىل سۈرە،
قايسى يوللار، نىندى اوبقن
تارتابن، جان سۈراب. (دردمىند)

۴) خىبر.

تىكىشۈرۈ اۇچۇن مىثاللەر:

تاو باشندا سالقن چىشمە چىلەر، چىلەر آغادر، تاك - ماتور، توقاى - شاعر.

ساندوغاچ - قوش. تاتار بيت مين اوزمده، چن قاتار من (ع. توقاي)
بۇتەنلەردى مىن دە راحت سۇرۇر ايدىم. تېنچلق مەم بەخت يۇزى
كۇرر ايدىم.

بىزنىڭ تاشچى شول مېنوتدا اوق زور باى بولدى. آزابلانغان چىتىن
تۇرمۇش اوڭاي بولدى.
(ع. توقاي)

§ جملەدە آنڭ بىلەن ايبە حقىندا فېكر يۇرتتۇلە تۇرغان سۆز «خېر»
دېيىپ آتالا.

«تار باشندا سالقىن چىشمە چىلدىر - چىلدىر آغادىر» جملەسندە
«آغادىر» كۆيىن. مەنە بو جملەدە «ايبە» بولپ كىلگەن چىشمە حقىندا
«آغادىر» دېيىپ فېكر يۇرتتۇلگەن. شوڭا كۆرە «آغادىر» خېر بولا.

§ خېرلەر جملەدە «نى اشلى» نېنىدى، كىم اول: نەرسە اول؟ سۇاللەر مەنە
جواب بولپ كىلەلەر.

چىشمە نى اشلى؟ - آغادىر.

تەڭ نېنىدى؟ - ماتور.

توقاي كىم اول؟ - شاعر.

ساندوغاچ نەرسە اول؟ - قوش.

§ جملەدە «خېر» بولپ تۇبەندەگى سۆز تورلەرى كىيلە آلا

(۱) نەرسە اسمى: بىرسى بار، دوستم مېنىم. نەر بىر سۆزنى اۇتقىن
(ع. توقاي)

تولچ

بەشلىك - يۇلەرىك. بارماغىداغى بالداغى آلتىن.

(۲) صفت اسمى: كۆب سەوكانۇدر تە ئرانگە سىنغان كۆڭل، (ع. توقاي)
ماي چۆلمەگىن تېشىندان بىلىگىنلەر. آي - ماتور.

(۳) سان اسمى: قايچىداغى بورى باشى، بيت اون ايكى، (ع. توقاي)
اون جېردە اون بۇز.

۴) الماشلق: اول احساسى كىشىنى كىم؟ - اولمى، اول - مین. (ع. توقای)
قاي وقتدا اولمى مین اوینی - تەملىنى كىنە.
تەملى او یلارم انچىندە تەملىنى كىنە مین، كىنە!
(س رمییف)

۵) فعل: مینە تاڭ آتدی، ئەنە، قویاش چىقیدی
ئەنە، ئەلە كىم مىڭا چىقرا: ئەنە: سىن قايغىرما، شاد بول:

آياغىڭ بەيدىن اچقۇنما.

(س رمییف)

۶) حال سۆزى: يىگىت كىشىگە جىتمىش تۇرلۇ ھۈنەردە آز. بار
سۆزلەگەن: سۆزى ایش - دىمىش. حىرتم كۆپ، قايغىم بىك زور، صىرلۇ
بىرسىن خۇدايم.

جەملەدە كۆپتەك فعللەر «خېر» بولۇپ كېلەلەر. يوغاردا كۆرسەتكەن
سۆز تۇرلەردىن باشقا، تاغىن تارتقىچ، تىرگەگىچ ھەم املقلاردا «خېر» بولۇپ
كېلىدۇ، مەكەن، لاكىن بو وقتدا آلا «نەرسە اسمى» اورنىدا كېلىگەن
بولالار. مەنلا: املنىڭ قايغىرىنى بىلدۈرگەن آ - واھىر.

۵) جەملەدە حەم بەرگەنە سۆز بىلەن تەبىر ايتىلسە، خېر - مەنە.
خېر، ايكىنى ياكى ايكىدەن آرتق سۆز بىلەن تەبىر ايتىلسە «قوشما خېر»
دەپ آتالا. يوغارداغى مەنلەردە «آغا، ماتور، شاعر، قوش» كۆپى
سۆزلەر مەنە خېر، «راحت سۇرۇرايدىم كۆررايدىم، باي بولدى» كۆپى
سۆزلەر «قوشما خېر» بولالار.

۵) سادە خېر.

تىكىشۈرۈلۈچۈن مەنلەر:

توغان جېر، مین تودم سىندە، تۇرامدا سىنىڭ اۈستۈدە ھەم سىندە
اۈك اۈلەرمىن، سىنىڭ اۈستدە يەشىم، بەلىكى تاغىن كۆپ يەشەرمىن،

شادلانمىن، يەش تۈگەرمىن، قىش بىتدى، يازدا اۋتە، چەيگى يېلەي
چىللەر ايسە.

قۇر بۇلۇن، اورمان يەشەردى، باقچادا گۈللەر اۋسە.

توغان جىر، اويلا، مېن اۋاسەم، يېغىسام، نىچىك سۈك جىرلارمىدان
آپەرلەرمىن
(س. سونچەلەي)

ياز، غىزىز اوغۇلم، قارا تاققانې سوز آق بور بىلەن، (ع توقاي)
تۇن قارانغى، كۈن ياقتم، بىز بېشەو، ايكى دە ايكى - دۈرت، اول كم؟
بو - نەرسە؟

(T S) سادە خىبر بېگىگەرەك فەلنىك: ۱ خىبر، ۲ شرط، ۳ بۇرۇرۇق
تۈرلەرنىڭ بولۇپ: يوغارداغى مئاللەردە «توردم، تۇرام، اۋلەرمىن يەشىم،
يەشەرمىن، شادلانمىن، تۈگەرمىن، بىتدى، اۋتە، ايسە، يەشەردى، اويلا،
اۋسەم، يېغىسام، ياز، سېز، كۆيى.

(ب) سادە خىبر حىكم قېلىنا تۇرغان نەرسەنىڭ ائىشنى ياكى حالنى بارلاۋ
ياكى يوقلاۋ بىلەن بىرگە اۋزنىڭ تۇرۇ، زمانې، مرتبەسى نىسبەتى ھەم
سانې بىلەن تاغنى آنىك بېك كۆب ياقلارنى بىلدۈر.

فەل تۈرلەرنىڭ خصوصىتى: فەلنىڭ تۇرۇ خىبر بولۇپ كېلىگەندە
اويلاۋچىنىڭ عقلى ھەم قاي بىر وقتدا آنىك كۆڭلى نەرسەنىڭ ائىشنى ياكى
حالنى نىچىك قاراغانلىقىنى كۆرسەتە، يەنى اويلاۋچى بولۇشنى ياكى حالنى
حقيقى «چىن» دېيىپ تابامى ياكى فقط مېمكىن، مېلۇب ايتىپ كىنە تابامى.
فەلنىڭ بىر اۋك تۇرۇ تۇرۇ مەنادە قوللانغۇ مېمكىن.. لىكىن تۈرلەرنىڭ
ھەر بىرىنىڭ اۋزىگە كۆرە وظىقىسى، اورنى بولۇپ:

(۱) خىبر فەلنى عادىتدە حقيقى ائىش ياكى حالنى بىلدۈرە، يەنى
چىنلاردا بار بولغان ياكى بولماق ائىشنى. مئلا: اوقۇم، اوقۇمىم، اوقۇمىم
(۲) شرط فەلنى عادىتدە گۇمان قېلىنا تۇرغان ائىشنى ياكى حالنى
بىلدۈرە، مئلا: اۋسەم، يېغىسام كۆيى.

(۲) بۇ يۇرۇق فعلنى عادتدە اويلاوچىنىڭ ايرىكى ائش ياكى حالنىڭ بولۇپ، يەنە لىگەن كۆرسەتە. مىثلا: اويلا، ياز، اوقى كۆبى.
 زمانلارنىڭ خصوصىتى: زمان اويلاوچى طرفىدىن ائش ياكى حالنىڭ قايسى وقققا قاراپ سۇيىلەنۈن بىلدۈرە.
 براوك زمان تۇرلۇ معنادە قوللانرغا مەمكىن، لىكىن زمانلارنىڭ دا ھەر بىرىنىڭ اوزۇنە كۆرە وظيفەسىن بار:

(۱) حاضرگىن زمان عادتدە ائش ياكى حالنىڭ حەكم ايتاگەن وقققا قاراتلغان كۆرسەتە. مىثلا: قۇياش يېلىپتا.

(۲) اۆتكەن زمان عادتدە ائش ياكى حالنىڭ حەكم آلدندىن بولغان (حاضرگىنە مەز، ياكى كۆبىدە نەم، بوسى بارى بىر) وقققا قاراتلغان كۆرسەتە. مىثلا: قۇياش چەقەي (بوگۇن، تۆنەگۇن: بېلتىر، ئەللە قايجان، لا كىين كۆز آلدندا). قۇياش چەققان. (حاضر، بوگۇن، تۆنەگۇن، بېلتىر، ئەللە قايجان، لا كىين كۆز آلدندا تۇگىل).

(۲) كىيلە چەك زمان عادتدە ائش ياكى حالنىڭ حەكم آرتندىن، حەكم سۇغىندىن بولايغان كۆرسەتە) تىزمى ياكى اوزاق تۇرغانچى، بوسى بارى بىر، مىثلا: قۇياش چىقارە، چىغاچاق.

مرتبه لەرنىڭ خصوصىتى: بىزنىڭ تىللىمىزدە فعاللەرنىڭ مرتبه بىلەن اۆزگەرولەرنى ائش ياكى حالنىڭ يە دوامىن، يە بىرگىنە مرتبه بولۇن، يە كۆب مرتبه بولۇن، يە ايسە ىش بولۇن بىلدۈرەلەر، مىثلا: باردى، بارغلا لادى، بارغلاشدرغالادى كۆبى.

نسبەت وە سانلارنىڭ خصوصىتى: خىبرلەرنىڭ نسبەت وە سانى ايبەگە قاراپ يۇرى. عادتدە ايبە نىندى نسبەت ھەم ساندا بولسا، خىردە شول اوق نسبەت وە ساندا كىيلە: شوڭا كۆرە، بىز جەملەدەن، تۇشۇپ قالغان ايبەنى خىبرنىڭ نسبەت وە سانىغا قاراپ بىلە آلامىز، مىثلا: كىيلدى، كىيلدىلەر، اول كىيلدى، آلا كىيلدىلەر، دىگەن سۆز بولا.

براوڭ فعل تۇرلەرنىڭ ھەم زمانلارنىڭ تۇرلۇ معنادە يۇرۇلەرنى.

§ عادتدە ھەر بىر فەل تۇرنىڭ ئۆزىگە خاس مەناسى ھەر بىر زاماننىڭ
ئۆزىگە قاراغان ۋەقتى بولسادا، سۆزلەشۈ تىلىدە بىر ئۆزك فەل تۇرنىڭ
ايكىنچى فەل تۇرنى مەناسىدە، بىر ئۆزك زاماننىڭ ايكىنچى زاماندا قوللانۇپ
مەن، مەنلا:

(آ) جەملەدەن آكلاشقان انىش ياكى خالىنىڭ كۆپلىگىن بىلدىرۈۋاتقۇن
بۇيۇرۇق فەلنى شەرت فەلنى ئورنىدا يۇرى. مەنلا: نىندى قاتى كۆك كۆكۈرەپ
يا كىغىلار ياوامان، اول ھامان يۇرى. آلسىن غەنا شىطانا ياماننىڭ. جەننەت
بو، دىپ قايغۇماس (ع. توقاي)

(ب) بۇيۇرۇقنى تىلەۋ ھەم كىگەش رەۋشە ئەيلەندىرۈۋاتقۇن خىر
فەلنى بۇيۇرۇق فەلنى ئورنىدا يۇرى. مەنلا: ئەتى، سىن طەۋاتىڭنى آرايدىڭ.
نەزەڭنى اوقرايدىڭ.

(پ) بۇيۇرۇق فەلنى خىر فەلنى ئورنىدا يۇرى. مەنلا: آڭا آقۇن
بارغا كىرەك ايرىنى، اول تۇت دا چاب.

(ت) خاۋىرگى زامان انىش ياكى خالىنىڭ ھەم ايتىلگەن ۋەقتدا بولۇپ
كۆرسەتۈۋالغان بىرگە، ئەيىرنىڭ طەبىئى ھەم دائىمى ھەم ۋاقىتلىرىدە
بىلدىرە؛ بو ۋەقتدا خاۋىرگى زامان خاۋىرگى، اۋتسكەن ھەم كىلەچەك زامان
مەنەلەردە يۇرى. مەنلا: آدم بالاسى ئۆزىنىڭ توغان ۋە اۋسكەن جىرىن
بىك ياراتا.

(ث) اۋتسكەن زاماندا بولغان ۋاقىتتى خاۋىرگى كۆز آلدىدا بولغان
كۆبى تەۋىر قىلۇۋاتقۇن خاۋىرگى زامان اۋتسكەن زاماندا يۇرى.
مەنلا: سۆيۈمبىك، كىمگە كىر ب اۋتسكەن بىك نىق بىلم، اللەغا يالۋارا.
اي ئەنى، اول مېنىم سۆزىنى قولغا ئالما، ايشۇۋى ايشۇ.

(ج) كىلەچەك ۋاقىتنىڭ بولماقچىدا ايكەلەنمەۋىنى بىلدىرۈپ انى خاۋىر
كۆز آلدىدا بولغان كۆبى تەۋىر ايتۇۋاتقۇن خاۋىرگى زامان كىلەچەك
زاماندا يۇرى. مەنلا: ئەنى، بىز ايرتەگە قازاندىن كىتەمىز!

۶) قوشما خبر

تېكىشۈرۈلۈچۈن مىثاللەر:

تېرىش، كىشى بولسىڭ. آت بىك فايىدالى خىواندىر. اول بىك ماتور
 قز ايدى. اول ماتور ايدى. بۇتۇن قر چۈمەلە ھەم خلقى بىلەن قابلانغان
 ايدى. بوكتاب مېنىكى ايدى. كىچە مېن مۇلەمدە بۇتۇن كۈن بر اوزم
 بولدم. مۇنە تورغايلار آشپەز، مۇنە تورغايلار آشپەز، دىب بالالار ايدەن
 بويندا يۇگۇرۇشۇب پۇرىلەر ايدى. (ع. توقاي) تىكىن آخوندنى قووب
 چىقارو بىلەن برگە اول اوزن اوقازدان يازغان حساب ايتدى، لا كىن،
 ايلەك عىيىي، اول بىك آزغىنادا قزغانو، اۈكۈنو حس ايتمەدى. (ع. ابراهيم)
 بو كۈن اويىناغاندا مېن آت بولدم، اول يەمىشك بولدى. انىلەب آشاساڭ،
 آشك سىڭكىشلى بولا. اول كۈزب تۇرغان ايمىش. بىن تاتۇرلار - تۇرۇك
 بالالارى. اول پىغىبىر نىسلىندەن ايدى. بۇيۇك باشدا جىكل تۇيۇلغان
 ايدى. يوغارىغا قاراب فىكر ايت، توبەنىگە قاراب شكر ايت.

قوشما خبر قوشما فعلدەن ياسالا. قوشما فعلنىڭ بر اۋلۇشى تۇب
 فعل، ايكىنچى اۋلۇشى ياردەملىك فعل بولا، ياكى بر اۋلۇشى اۈزگەرە
 تۇرغان سۈز تۈرلەردەن، ايكىنچى اۋلۇشى ياردەملىك فعلدەن بولا.

يوغارىداغى مىثاللەردە «پۇرىلەر ايدى»، كىشى بولسىڭ، حس ايتدى،
 ھەر ايتدى، ماتور ايدى، مېنىكى ايدى كىشى،
 ياردەملىك فعل : « ايمەك » فعلى ھەر وقت ياردەملىك فعل بولب قېنا
 پۇرى، لا كىن كۈب وقتدا « آلمق، بولماق باشلاماق، بىتمەك، دىمەك،
 جىتمەك، كىتمەك، كىلمەك، يازماق، كۈرمەك، قالماق، تۇرماق، ياتماق،
 چىتماق. كۇبى تۇب فعللەردە ياردەملىك فعلى اۈرۈندا پۇرىلەر، مىن :
 آنى بىلە آلمىم، سىن آلدان قايتاتۇر، باشم ئەيلەنب يىغىلا يازدم، بەيلەنب
 ياتا، چەبەلەنب بىتكەن كۇبى.

قوشما خېرىنىڭ ئۆزگەرە تۇرغان سۆز تۈرلەرىدە بولغان ئۇلۇشى:
بىزنىڭ تىللىمىزدە قوشما خېرىنىڭ ئۆزگەرە تۇرغان سۆز تۈرلەرىدىن
بولغان ئۇلۇشى يە باش كېلىشىدە، يە ايسە كۈچۈ كېلىشىدە بولا. مىتلا. مىن
باتۇر ايدىم، اول باي ايدى، باباي تېنىچ عمر ايتكەن، آلا ر يېغىر نىلىندەن
ايدىلەر .

قوشما خېر ئۇلۇشلارنىڭ غىسوصىتى:

قوشما خېرىنىڭ ئۆزگەرە تۇرغان سۆز تۈرلەرىدىن بولغان ئۇلۇشى
حكىم قېلىپىدا تۇرغان ئەپىرنىڭ بارەر نەرسەسى بارلېغىن ياكى يوقلېغىن كۆرسەتە.
مىتلا: بارەر صىقتىمى (اول ماتور ايدى، اول ماتور تۈگىل ايدى) ياكى
خالتمى (يېغىلە يازدې، يوقلارغا ياتدې. تىەرنى قېزونداسوق) ياكى
بۇرەر نوعىگە نىسبىتىمى (آلا ر يېغىر نىلىندەن ايدىلەر، آت - حيوان).

قوشما خېرىنىڭ ياردەملىكى ئۆزىنىڭ تۇرۇنەز مانېنا مەرتبەلىقىدە، نىسبىتىدە
مەم سائىنا قاراب سادە خېردەلىش ياكى خالىنى نىچىك كۆرسەتسە، مۇندادا
ئۆزگەرە تۇرغان سۆز تۇرۇندەن بولغان ئۇلۇش شولاي كۆرسەتە، مىتلا:
«غىبىسز بولدى، دېگىن رەوشى صىقتىڭ حىقىقى بولپون كۆرسەتە، «غىبىسز
بولر ايدى» صىقتىڭ شىرطى رەوشدە بولپون كۆرسەتە، «غىبىسز بول»
اويلوچىنىڭ صىقتى بولدىرۇغا يۈنەلىگەن ايركىن كۆرسەتە.
كۈنىڭىز ئۇچۇن مىثاللىر:

تۈبەندەكى مىثاللىرىنى كوچىرىپ، سادە خېرلەرنىڭ آستىنا بر، قوشما
خېرلەرنىڭ آستىنا ايكۇ سېزىرغا.

تاك وقتى. تاتار يۇقلى. مىن يۇقۇسز اوبانام.

اوبانام دا تىلى كۆيۈك، تىك بر اوزم اويلانام.

اويلانام، اويما باتامىن، تۇرمەن اوزم ياتام،

ياتماس ايدىم دە جىيەرمى آتادان قالغان خىظام.

خىظام تىرەن، تامپىرى، يېراق بۇ تاغى دىنيا قايلاغان.

قايلاغان دا، تۇرا، تۇرا، تۇرا، تامان، ياقىغى دا قاقمان. (س. ر مىيىف)

موزىقا آنڭ يۈرگۈندەگى شادلىقى بىلەن شادلانا، بەخت سايىرى:
قايسىسى بىلەن قايفىرا، مۇكلانا مەم يېلى ايدى، لاكىن ۵-چىر جىر
مىسچ بىر كۆى جانېنىڭ ئەرنىڭەن: «ئىت بىت بىت كىرە آلەمى: نىندى كىنە كۆينى
اويناسادا، يۈرەگىندەگى آور قايفى بىلەن آچى حسرتنى تەبىر ايتىپ بىتەرە
آلمى»
(ع. ابراهيم)

ئەيتسەم ئەيتىم ايندى سزگە: بو كىشى بىك باى ايدى،
الچكەنى بالدان، شىكەردەن. آشلارى تىك ماى ايدى.
دوست قوشلدىلار آرسلان بىرلە بىر كۈن يولبارس،
بىر كىگەشە اشلەزگە بولدى اشلەنگەن بار ائش.
سوققالى تۇرغاج آخردا چۆى چېغىب بوشاب كىتە،
شورە لىنىڭ بارماغى قالدى، قىسلىدى شاب ايتىپ. (ع. توقاى)

(۷) اىبە بىلەن خىرنىڭ ياراشۇويە.

تىكىشرو اۇچۇن مثاللەر:

قۇياش ئەيتدى: ھامان مېن ياقىتەررەم، وەبەردە باتمامن، يانب
تۇرۇرەم (ع. توقاى) شاولى دىگىز، جىل اۈرەدەر، جىلكەن كىرگەن
قاراب. (دردەند) بىلچىراقدا ياكىر آرتىندان بالالار يۇگۇرۇشە، قىچقارالار:
«جىرگە» دىبە: «آلتىن تۇشە، آلتىن تۇشە، قۇياش ياكىر ئەلى بوگۇنىگە
چاقلى بۇزۇب ائش قىلمىلار بو اتقاقنى. بىر زمان بىر تۇشكە كىلگەن
آت بىلەن آربا. چانا مېن تۇش كۆردەم: گويما مېن بىر زور شاھ ايمىش.
بەردو بولساڭ، ايكى جان بىرمىسك سىن، ايكى رەت جان آچىسەن كۆرمىسك
سىن. (ع. توقاى). صالح تىرلە تۇشدى: اول حاضر آقساب قىنا پۇرى:
اول آوروندان ضرر ايتمەگەن. (ع اسحاقى) بو چەجەكلەر بىك ماتور.
بو ماتور بالالار بىك عقللى. بىر ايشانلار نىسلىدەن. بىز كىلە ايدىك. سز
آشې ايدىڭىز. سز عقللى ايدىڭىز. بىز عقلسىز ايدىك. آلار بىك آتاقلى
ايشانلار بولغانلار. اول بىك آتاقلى ايشانلاردان بولغان. على بىلەن ولى
كىلگەنلەر ايدى.

§ اييه بىلەن خىبرىك نىچو ياغىدىن بەيەلەنشىم «پاراشو» دېيىپ آتالا.
بو پاراشو جەملەدە خىبرىك سەن بىلەن نىسبەتدە «اييه گە موافق بولۇپ اۆزىگە
رۈندەن عبارت بولا، مثلاً: «مىن كىلەم» جەملەسىدە «اييه سەندە «بىرىك»
ھەم «سۈيلىۋىچى اۆچۈن» بولۇپ كىلىگەن.

§ بىرىك تىلەمدە «اييه بىلەن خىبرىك پاراشو» تۈپەندەكى رەۋىشچە
بولا:

(۱) «اييه بىرىك بولسا، خىبرىك دە بىرىك بولۇپ تىيىش، مثلاً: يۇغلارداغى
مىنلەردە «قۇياش ئەيتىدى، مىن ياقىتىرىمىن، شاولى دېگەن گەر، خىل اۆرەدەر،
كۈبى».

(۲) «اييه سەندە كۈلك كىلىپ ذات آلماشىقلارنىدىن سۈيلىۋىچى ھەم
تېكىلاۋىچى اۆچۈن بولغانلارنىدىن باشقا بولسا، خىبرىك بىرىك دە، كۈلك دە
بولۇپ كىلىۋىچى يارى، مثلاً: بىلىچىدا ياكى آرقىدىن بالالار يۇگۈرۈشە،
قىچىقلار، آلا كۈرىدى، آلا كۈرىدىلەر، تىگىلەر قاچىدى -- تىگىلەر
قاچىدىلار كىبى».

مەگەر «اييه ذات آلماشىقلارنىدىن كۈلك كىلىپ سۈيلىۋىچى ياكى
تېكىلاۋىچى اۆچۈن بولسا، خىبرىك دە كۈلك بولۇپ كىلىۋىچى تىيىش، مثلاً:
بۇ كىتەب، سز قالاسز كۈبى».

(۳) بۇ جەملەدە «اييه لەر بىرىچە كىلىپ آلارىك اورتاق خىبرلەرنى قىل
بولسا، خىبرىك بىرىك دە، كۈلك دە بولۇپ كىلىۋىچى يارى، مثلاً: قۇياش ياكى
ئەلنى بۇگۈنگە چاقى بۇزۇپ ئىش قىلمىلار بولماقتى. بۇ زەمان بۇ تۈشكە
كىلىگەن آت بىلەن آرىا، چانا، (ع: يوقى) ئەگەر اورتاق خىبرلەرنى
نەرسە سەندە بولسا، خىبرىك كۈلك بولۇپ تىيىش، مثلاً: قازان، اوقا،
اورىنبورغ مشهور شەرلەر، دونى، وولقا ھەم دون مشهور يىلغالاردى،
ئەگەر بۇ «اييه لەر» مەناۋى نەرسە سەندە بولسا، اول وقتدە خىبرىك بىرىك بولۇپ
تىيىش، مثلاً: غىبىت، رىبا ھامدىر كۈبى، ئەگەر بۇ «اييه لەر» بۇ بىرىك
بۇلىگەلەر اۆچۈن بولغان تىرىكچىلەر بىلەن آيرىغان بولسا، اول وقتدا
قەلەند بولغان خىبر بىرىك بولا، مثلاً: بونى يەغلى، يەلۋى ئەيتكەندىر.

بولسا، اول وقتدا خبرنىڭ بىرلىك بولۇپ تېپىش، مىثالا: غىيىت، رىياھرامدر
كۆبى

(۴) ايپە نىسبىتىدە اوزگەرە تورغان سۆز تورلەرنىدەن بولسا، خبرنىڭ دە
آنڭ بىلەن نىسبىتىدە ياراشۇپ تېپىش، مىثالا: مېن تۆش كۆردم، ايكنى جان
بىر مېسىك سېن، اول حاضر آقساب قېنا يۇرى كۆبى.

(۵) جەملەدە خبر صفت ياكى نەرسە اسمىدەن بولسا، اول ايپە بىلەن
بارى كېلىشە كىنە ياراشا، ساندا ياراشمى، مىثالا: بو چەچەكلەر بىك ماتور،
بو بالالار بىك عقلاي. آتلار بىك فايدالى حيوان.

(۶) نەرسە اسمىدەن بولغان خبر قاى بر وقت ايپە بىلەن كېلىشە دە
ياراشمى، مىثالا: بز ايشانلار نېلىندەن.

(۷) قوشما خبرنىڭ تۆب فعلدەن بولغان اؤلۇشلەرى ايپە بىلەن
ساندادا نىسبىتىدە ياراشمى، بەلكى ياردەملىكلەرى كىنە ياراشا، مىثالا: بز كېلە
ايدىك سز آشى ايدىك سز.

(۸) قوشما خبرنىڭ نەرسە اسمىدەن بولغان اؤلۇشى باش كېلىشە بولسا،
ايپە بىلەن كېلىشە دە ساندادا ياراشا، باش كېلىشە بولماسا، كېلىشە دە
ساندادا ياراشمى، مىثالا: آلار بىك آتاقاي ايشانلار بولغانلار. اول بىك
آتاقاي ايشانلاردان بولغان.

(۹) يوق ھەم بار حال سۆزلەرنىدەن بولغان خبر ايپە بىلەن ساندا
ياراشمى، مىثالا: آتلارم بار، سېپىلارم يوق. قالقاغم بار، شەلم يوق.

اۆتكەن درسەلەرنى باسقارتۇپ اۇچۇن مسالەلەر:

تۆبەندەكى سۇاللەر بو يىنچا اوقۇغان درسەلەردەن خلاصە (كانسپېكت)
يازب كېلىرگە.

(۱) جەملەنى؟ جەملەنى تعريف ايتكەندەن سۇڭ كۆڭلدەن ۵ جەملە
يازارغا. (۲) آنا تلى نحووى

- (۲) جملەنگ كىسەكلەرنى دىي، نەرسەلەر آتالا؟ جملەنگ باش كىسەكلەرنى دىي، نىندى سۆزلەر آتالا؟ جملەنگ باش كىسەكلەرنى نىچە، نىپەر؟
- (۳) ايپە نەرسە، ايپەلەر نىندى سۇاللەرگە جواب بولب تۇشلەر؟ سۆز تۇرلەرنىن نىندىلەرنى جملەدە ايپە بولب كىلە آلالار؟ ھەرقايسىنا بىرەر جملە يازب ايپەلەرنىڭ آستىنا سىزارغا.
- (۴) خىبر نەرسە؟ نىندى سۇاللەرگە جواب بولب تۇشلەر؟ سۆز تۇرلەرنىن قايسىلارې خىبر بولب كىلە آلا؟ ھەر بىرسىنە مىثاللەر يازب خىبرلەرنىڭ آستىنا سىزارغا. سادە خىبر، قوشما خىبر؟ اۇچەر مىثال يازارغا.
- (۵) ياراشو نى دىگەن سۆز؟ بىزنىڭ تىللىمىزدە ايپە بىلەن خىبرنىڭ ياراشووي نى رەوشلى؟

(۷) جملەنگ ايپەرچن كىسەكلەرنى .

تىكىشىمۇ ئۇچۇن مىثاللەر:

مىنە شول واقەه آنى مكىتىنىڭ بارلىق آورلىقىغا كۆندردى. (ع. ابراهيم) كۆبدەن تۈگىل بىزنىڭ تەرەزە قابىچان، اۇيا ايتىدى مىنم سۇيگەن قارلىغاچم. (ع. توقاي).

ايكىنچى كۈن، ايرتە اۈك بىزنىڭ آلداتاغن بىر آتاوكۇرئەباشلادى.

(ف. اميرخان)

بۇرۇن زاماندا بىر كىشىنىڭ جىدىنى قىزى بولغان.

ايپەرچن كىسەكلەر واقەدە ايپە بىلەن خىبرنىڭ اۇلۇشلەرنى گىنەدر: آلالر باش كىسەكلەرگە سۇيىلەوچىنىڭ اوى وفكرن دۇرۇست وە توپاي ايتب تعبىر قىلو اۇچۇن قوشىلالار. مىثلا: بىرنىچىن مىتالده عالمجان ابراهيم اوزىنىڭ كوگلىندەگى اوى وفكرن آڭلاتو اۇچۇن «مىنە شول واقەه آنى مكىتىنىڭ بارلىق آورلىقىغا كۆندردى» دىگەن. «واقەه كۆندردى» دىي

جمله نك باش كېسەكلەرن كىنە ئەيتىب قىناغىلەنە: «الماغان، بەلكى «اييە» گە
«مىنە شول» دېگەن سۆزلەرنى دە آرئدېررغا تېيىش تابقان، چۈنكى اول تىلەسە
نېندى واقىئەنى آ كلاتاسې كېلمەگەن، بەلكى «مىنە شول واقىئە» آنك
حكىم قىلا تۇرغان نەرسەسى بولغان.

سوگرا اول «خېر» گە «آنى مكتىبنك بارلىق آورلېغېنا» دېگەن
سۆزلەرنى آرئدېررغا تېيىش تابقان، چۈنكى «مىنە شول واقىئە» گە حكىمنى
دۇرۇست وە تولې ايتىب آ كلاترغا اول سۆزلەر كېرەك بولغان.

§ جەلەدە سۆيلەوچىنىك اوى وفكرن دۇرۇست وە تولې ايتىب تەبئىر
قىلو اچچۇن كېتەرلىگەن سۆزلەر، «جەلە نك اييەرچن كېسەكلەرغى» دىب
آتالا.

«مىنە شول واقىئە آنې مكتىبنك بارلىق آورلېغېنا كۆندردى» بىر جەلە
بۇ جەلەدە «واقىئە - اييە»، «كۆندردى - خېر» باش كېسەكلەر بولا قالغان
«مىنە، شول، آنې، مكتىبنك بارلىق، آورلېغېنا» سۆزلەرغى «اييەرچن كېسەكلەر
بولالار، چۈنكى آلاز اييە بىلەن خېرگە ياكى آلازغا اييەرگەن سۆزلەرگە
اييەرب كىنە كېلىگەنلەر.

§ اييەرچن كېسەكلەرنك جەلەدە آلغان اورنلارې نارېسېنك دا بىر
درجەدە توگل، بەلكى آلاز حال وەمعنالىرننە قاراب تۇرلۇسى تۇرلۇچە
بولالار، شوگا كۆرە اييەرچن كېسەكلەر باشدا اۋچكە بۇلنە:
(۱) آيرغېچ، (۲) تاماملىق، (۳) حال.

(۶) آيرغېچ (بېلگىلەوچ).

تېكىشىرو اۋچۇن مىثاللەر:

بىك ماتور بىر آيدې كېچەدە بو اولنك بىر يىكت كىتكەن اورمانغا
اوتېنغا، يالغېزې بىر آت جىگب (ع. توقاي) آندان بىر، ايكۇ چاقىرداغېنا
بىر مىسلان اولېنك يەشلىگە بوياغان مىنارسى كورنىب تۇرا ايدى.

(ع. اسحاتى) * ۲

جیدی باجانی بر بۆرئی آشاغان. ساندۇغاچلار ساي راغان منبرگه
 قونغان قارغالار. (م غفوری) کونگه قارشې يالتېرى قولنداغې آلتن تاراق.
 (ع . توقای)

اۆتكەن عمر، قالغان خاطر يغلاساڭدا قايتمىدر. (جر) آلداز تاز:
 «آلداز قاپچىم اۆيدە قالغان» دىگەن.

§ جملە انجندە بولغان نىندى بولسادا بر نەيىرنىڭ صفتى، نىسبتى،
 درجەسى، سانى ياكى كۆلەمى بىلەن تۇرغان ايىەرچىن كىسەكلەر «آيرىغىچ»
 دىيىپ آتالا.

بىز آيرىغىچلارغا قاراب جملە انجندە بولغان نەيىرلەرنىڭ صفتلارې
 نىسبتلەرنى، درجەلەرنى، سانلارې ياكى كۆلەملەرنى حقتدا سۆز بولغانى.
 سۆيلەۋچىنىڭ نەيىرنى نىندى ياقدان تىۋىر قىلغانى بىلەن، مىثلا: «بىك
 ماتور بر آيلې كىچىدە بو اولنىڭ بر يىڭىت كىتكەن اورمانغا اوتېنغا»
 يالغىزې بر آت جىگ: «مىثلەندە» بىك ماتور» سۆزى جملە انجندە بولغان
 آينىڭ صفتى، «بر» سۆزى آينىڭ سانى، «آيلې» كىچىنىڭ صفتى، «بو»
 اولنىڭ نىسبتى، «اولنىڭ» اۆزى يىڭىتنىڭ اولغا نىسبتى. «بر» يىڭىتنىڭ سانى
 بىلەن بىر. شوڭا كۆرە، بو جملەدە «بىك ماتور، بر، آيلې، بو، اولنىڭ
 بر» سۆزلەرنى ايىەرچىن كىسەكلەردىن «آيرىغىچ» بولالار.

§ جملەدە آيرىغىچلار بىلەن بىيان ايتىلگەن نەرسە اسملەرنى «آيرىلمىش»
 بىلىگىلەنمىش، دىيىپ آتالا، مىثلا: «تۆگەرە» آى قالقدى، جملەسىندە
 «تۆگەرەك، آيرىغىچ، «آى» آيرىلمىش بولا

آيرىلمىشلار «نەرسە اسم» نەدە بولالار. دۇرۇست، آلاز سۆز
 تۇرلەرنىڭ باشقالارنىداندا بولرغا مەمكىن، لىكىن بو وقتدا اول سۆز تۇرۇ
 نەرسە اسمى اورنىدا ياكى نەرسە اسمى مەناسىدە استعمال ايتىلرگە تىيىش.
 § آيرىغىچلار عادتدە «نىندى، قايسى، كىمنىڭ، نەرسەنىڭ، نىچە، نىچە نەرسە»

سؤاللارنىڭ جاۋاب بولب تۇشەلەر، مىثلا:

(نىندى؟) بىك ماتور (نىچە؟) بر (نىندى؟) آيلې كىچىدە (قايسى؟) بو

(نەرسە نىڭ؟) آۋلىك (نېچە؟) بىر يىگىت كىيىتكەن اورمانغا اوتۇنغا، يالغۇزى (نېچە؟) بىر آت جىگب. (نەرسە نىڭ؟) تاو باشىنا سالغاندىر (كىم نىڭ؟) بىز نىڭ آول (ع. توقاى) بىز (نېچە نەرسە؟) بېشىنىڭىز، آى درس اوقۇمىز ايندى.

§ جملەدە «آيرغىچ» بولب تۈبەندەكى سۈز تۈرلەرى كىلە آلا:

(۱) نەرسە اسمى: كۈزگۈ قاتق، كۇمۇش قاشق كىيىموم بىلەن قىزىمە، يازغى قاتق، يارق قاشق كىلەنم بىلەن اولما. كۈنگە قارشى يالتىرى قولنىداغى آلتىن تاراق. (ع. توقاى)

(۲) صفت اسمى: فورلى قۇياش بۇلۇت آراسىندان يالتىراب چىقىدى.

(۳) سان اسمى: شول تورپدان آزغىنا بېشى آلتى سۈز سۈيلىم ئالدى.

(ع. توقاى)

(۴) آلماشلىق: بۇتۇن آول تېن. بۇتۇن آول مۇك (ع. اسحاقى)

بىر چىشمە بار، ياقن بىز نىڭ اولما اول (ع. توقاى)

(۵) فعل صفتى: اوتكەن عمر، قالغان خاطر يىغلاساڭدا قايتىمىدىر.

آغار سو، تانلى، صالحن، صاف عجايب چىشمەلەر كۈللەر، قواقلىقلارد سايرار ساندوغاچلار مەدە بىلبلار، (ع. توقاى)

۱۰) آيرغىچنىڭ آيرىلمىش بىلەن ياراشۇوي

§ آيرغىچ اۋزىنىڭ آيرىلمىشى بىلەن كىلىشە باش كىلىشە بولغاندا

ياراشى، بۇتەن كىلىشلەردە بولغاندا بىردە ياراشمى، اما ساندا قاى اورندا ياراشا، قاى اورندا يوق.

آيرغىچ نەرسە اسمىدىن، صفت اسمىدىن، سان اسمىدىن ھەم فعل صفتىدىن بولسا، آيرىلمىش بىلەن تۈبەندەكى رەوشچە ياراشا:

آ آيرىلمىش تۇشۇب قالغان بولسا، آيرغىچ ھەر وقت بىرلىك ساندى بولا، مثلاً آلتىن آلقالار بار، ماتور باقچالار، اوقۇمان كىشىلەر، يۈز سومىقلار كۆبى.

كىلىشە ياراشۇ يوق، مثلاً: آلتىن آلقالارنىڭ بەھاسى قىمت، ماتور باقچالارغا كىرب يۈردم. اوقۇمان كىشىلەرنى ياراتام، بىر سومىقلان رىدان

باشقا آقچام يوق. ألما باقچالارندا ألما كوب.

(ب) ئەگەر آيرالمش تۇشۇپ قالسا، اول وقتدا آيرغچنىڭ سۈز سۇرۇشۇنە قاراب كۈبلىك سانىدا كىياوونى دە يارى، مىتلا: يەشلەر اوين ياراتالار، قارتلار ياراتمىلار. ئەزىتلەر ئەزلەنب تورغاندا، ئەرسىز لەر آشاب تۇيار، بولار اصلدا: «پەش كىشىلەر، قارت كىشىلەر ھەم ئەزلى كىشىلەر، ئەرسىز كىشىلەر» بولب، آيرالمشلارى تۇشۇپ قالغان. شوڭا كورە، آيرغچلار نەرسە اسمەن اورىن آب كۈبلىك بولب كىلگەنلەر.

(پ) آيرغچ آلماشلىق بولسا، آيرالمش بىلەن ساندا ھەر وقت ياراشا. كىشىلەردە باش كىلىشە ياراشب، باشقا كىلىشلەردە ياراشمى، مىتلا: سىن اوزۇڭ بىلەسلىڭ، سىز اوزۇڭىز بىلەسىز، آلار اوزۇلەرنى بىلەلەر.

(ت) آيرغچ نەرسە اسمەندىن بولب آيرالمش سوڭىدا كىياسە، آيرالمش بىلەن ساندا ياراشا، كىلىشە يوق. مۇندى آيرغچلار «اۋستەمە ايمە» دىب آتالا، مىتلا: عىلىڭ اۋچۇنچى قىزى، كۈلبىكە، كىيەگە چقىدى. ۹۲۹ مىلادىدە بلغار پادشاھى، آلماس سىكى اوغلى، بغدا «خلىقەسى» مەقتىر باللە جەفرگە، خط يازب، دىن اۋىرەتۇ اۋچۇن عالەلەر، مسجد سالب منبىر تۇرغۇزۇ دۇشمانىلاردان ساقلانرغانورغانلار سالو اۋچۇن اۋستالار جىيەروون اۋتندى:

(ع. طال) كىيىكلەر يادشاھسى، آرسلان، آورى باشلاغان.

(ث) اۋستەمە ايمە اوزۇنك آيرالمىشىنا تر كەگچ ياكى حال سوزلەرنى بىلەن دە تۇتاشا، مىتلا: بىزنىڭ ئەرمەلك، يعنى قوواقاق، بىك ماتور. يۇرت حىوانلارى، مىتلا: آت، سېر، سارق، كەجە ھەم باشالار كىشىگە بېك كۈب تابش كىتىرەلەر.

كونىڭۇ اۋچۇن مىثاللەر:

تۈبەندەگى مىثاللەرنى كۈچرگەندە آيرغچلارنىڭ يانپىنا اۋزۇلەرنە تىيىشلى سۇاللەرن يازا باررغا.

آق، قېزىل، آلە ساب - سارېي، زەنگەر، يەشلەن چەچكەلەر.

ھەر طرفقا تەملەر ايسلەر چەچكەلى بو چەچكەلەر

ئەيتە اير تەنگى نامازغا بېك ماتەر مۇڭلە اذان،

اي قازان، دەردلىق قازان، مۇڭلۇ قازان! (ع. قوقاي)

ئەكرتن، جىل، مۇندا قېر، مۇندا آنام كۆملىگەن،

مۇندا يېتىم، يەش صبىنك مۇڭلۇ يەشى توگلىگەن، (ظ. بشىرى).

ئەنە، تىگى ماتور تار باشندا قىر مە قۇرۇب خانلار جەيلەگەن،

اير كىلىككە يۇرۇب، اويناپ، كۆلۇب رەت - رەت يلقىلارنى بەيلەگەن

(م. غفورى)

جىتەسى جىرئە جىتە آلەمىم، نى بولدى ايكەن بىزنىك تورې آتقا؛

صبرلىق بىرلەن انىشلەر قېلساق، شايد جىتەرمز، دوستلار، مۇرادقا.

(خلق چىرى)

اوزىنىك كىلەچەك خىدمتلەرم اۇچۇن سۇيۇنەم، كىلەچەگىدە ياقتە

كۇنلەر كۆرۇب:

«بىتەدم ئەلى. بىتەم ئەلى» دىب شادلانام، انىشىم شېھەز انىشىم!

(ع. اسحاقى)

ماينىك سوڭىي كۇنلەرى ايدى. رەتدەن ايكى تەولك ياڭىر ياوب،

بو كۇن اير تە بىلەن بىگىر. كقۇتۇرغار، اوراملار آب - آق سوغائەيلەنب

آياق آتلارغادا حال قالماغان ايدى. تىك مەنە تۇشەن سوڭغۇنا كۇن

آچىلىپ، بۇلۇتلار تارالدى. ھوادا دم قاتش بىر لطافت بار. بۇتۇن شەردە

آغاچ و اۇلەنلەردەن، چەچەكلەردەن كۆتەرلىگەن بىر، تەملەر، تىك يەشلىق

ياڭىر سوڭىدا يېلى قوياشلى ھوالارداغۇنا بولا تورغان ھىيت ايس

(ع. ابراهيم)

آڭقى:

II) تاملق.

تېكىشىرىۋ اۇچۇن مثاللەر:

ياز، عزیز اوغۇرام. قارا تاققانې سېز آق نور بىلەن، ھەم قارا كوئىلىكىمى يالتايتىدۇ سېز بىلەن؟ (ع. توقاي.) ياقىمىز بىردىك ھەر كىشىنى تېگىز كۆز، باي، فقيرتنى اۇگى دېمى اېگىز كۆز. (م. غفورى) مېن اول قارتىنى بېك ياراتا ايدىم. (ف. كرىمى.) جېكىد كۆز يارا آت قازانغا توب - توردى كېتىدۇم قاراب، چايدىرا آتلارنى كۆچر، سوقالا بىدا تارتقالاب، (ع. توقاي.) بۇ يەش ۋاقىتدا كېتىدك، كېتىدك، بارا تۇرغاچ بىر اولغا بارب جېتىدك. (ف. كرىمى.) تا كىدا آولدان چېغىب، قارا مالپىغا كېلىپ جېتىكەندە ميدان خالق بىلەن تەمام تولىغان بولسادا، ھېچ بىر ائش باشلانغان ايدىنى ئالى. (ع. ابراھىم.) بىر تارىدان بۇتقا بولمى. تاش بىلەن آتقانغا، آش بىلەن آت!

ائش ياكى مالنىڭ بارب چېغىرىۋى اۇچۇن اېيەدەن باشقا تاغىن بۇتەن ئەيىرلەرنىڭدە، كوئىلىنىچە، قاتېشى بولا، مثلاً: «يازماق» نەلى بىلەن بادىر رگە كېرەك بولغان ائش بولسۇن اۇچۇن، يازو چېيدان باشقا تاغىن اۇشبوئەيىرلەر كېرەك: (آ) آنىڭ اۇستۇنە يازېلا تۇرغان ئەيىر، (ب) يازو قۇرال، (ج) كىمگە ياكى كىم اۇچۇن يازامانلىق. ايدىنى بو ئەيىرلەر تۇرلۇ غىصوصدا تۇرلۇچ. بولا آلالار: (آ) كىشىلەر، حيوانلار، ھەم تۇرلۇ ئىپتىدائىيەت ھادىئەلەرنى ھقتىدە. يازارغا مېكىز، (ب) قام ياكى قەرىندەش بىلەن يازارغا مېكىز، (ج) كەغەز اېككى تاققانغا يازارغا مېكىز، (د) آغا- ئانىگە ياكى اېيىدەش رىگە يازارغا مېكىز، بالالار اۇچۇن ياكى زورلار اۇچۇن يازارغا مېكىز.

§ ائش ياكى مالنىڭ بولمىدا اېيەدەن باشقا تاغىن نېمىدى بولسادا، بىر ئەيىرنىڭ قاتېشى بارلىقنى آڭلاتقان اېيەرجەن كېسەكلەر «تاملق» دېيىپ آتالا.

تماملار باش مەم اورن كېلىشلەرنىڭ باشقا ھەر كېلىش سۇلالەرنىڭ
جواب بولمى كېلە آللار ھەم عادىدە فعلگە متعلق بولالار، چۈنكى
ئىش ياكى خالىق بېگىرەك فعل بىلەن.

قوشما خېرىك ياردەملىگى ئۈزگەرە تۇرغار سۆز تۇرلارنىڭ بولغان
ئۆلۈشى ياردەملىگى بىلەن بىرگە آلفاندا فعل مەناسىدە بولسا: شوكار كورە
تماملق قوشما خېرىدەن سۆلگەدا بولغا مەمكىن، مىثلا: آت آدم بالاسى
اچۇن فايدالىي حېواندەر. سزگە مۇندا تار بولدى اول فەقىرەك بىلەن
عمر ايتىشى

§ ايىبە بولمى كېلە تۇرغان سۆز تۇرلەرنى بارىسىدا تماملق
بولالار.

(۱) باش كېلىشەن بۇتەن كېلىشە كېلىگەن نەرسە اسمى، مىثلا: مېن
كۆرشم اۇچۇن تېرىشام، مېن قالغا باردىم. اول كىتابنى اوقۇغان. اوقۇچى
مەكتەپدەن قايتىدۇ.

(۲) باش كېلىشەن كېلىگەن آلماشلىقلار، مىثلا: مېن سېنىڭ اۇچۇن
تېرىشام، مېن سزگە باردىم. مېن سزنى كۆردىم. مېن سزدەن قايتىدۇم.

(۳) نەرسە اسمى نىڭ باش كېلىشەن بۇتەن كېلىشلەرنى اورنىدا ياكى
نەرسە اسمى مەناسىدە يۇرى تۇرغان قالغان سۆز تۇرلەرنى، مىثلا: مېن
سېنىڭ كۆرگەن سزنى ئەيتىدۇم، ھەر كىمنىڭ اوز بختى، قارىقادا، يەشگەدە
اۇزۇن كېيىم كېلىشىمى. اوزغانغا، بارغا نەقاچقىرىپ قالما. مېن بوگۇن بىرەننى
كۆرگەن ايدىم.

§ تماملقلار تۇرلۇ سۇلالەرگە جواب بولمى كېلەرلەرنىڭ قاراب بېشى
بولمىگە اېپىر بلالەر:

(۱) كەم اۇچۇن، نەرسە اۇچۇن، كەم شېكىللەر، نەرسە شېكىللەر، كەم آشا،
نەرسە آشا كۆپى سۇلالەرگە جواب بولمى، فعلدەن آكلاشغان مەنانى
اېكىنچى سۆزگە تارتونى بىلەرگەن تماملقلار، مىثلا: مېن سېنىڭ اۇچۇن
تېرىشام. اول بو غىلنى سزنىڭ آشا جېبەرگەن.

موندې تامامقلار «تارتوتاماملىقى» دىب آتالا.

(۲) كىمگە نەرسەگە، قايا سۇاللىرىنىڭ جاواب بولۇپ، بىر نەرسەنىڭ
ايكىنچىسىنى يۈنەلۈۈن، شوڭا تاپا قوزغالۋون بىلدىرگەن تامامقلار، مىثلا:
مىن سزگە خط يازغان ابدىم. مىن مەكتىپكە بارام. سىڭا بۆلەك كىلىگەن.
موندې تامامقلار «يۈنەلۈ تاماملىقى» دىب آتالا.

(۳) كەتتى، نەرسەنى (نىنى) سۇاللىرىنىڭ جاواب بولۇپ، ئىش باكى حالنىڭ
آنكى اۋستۈنە تۇشكەن نەرسەنى آڭلاتقان تامامقلار، مىثلا: مىن سىنى
كوردىم اول قارتىنى مىن بىك ياراتا ايدىم.

موندې تامامقلار «قۇشۇ تاماملىقى» دىب آتالا.

(۴) كىم بىلەن، نەرسە بىلەن سۇاللىرىنىڭ جاواب بولۇپ، ايبە بىلەن بىرلىگدە ئىش
قىلۇچىنى آڭلاتا تۇرغان ھەم جەملەدەن آڭلاشقان ئىشنى باشقارودا
قۇرال دە بولۇشچى بولۇپ خىدمەت كۆرسەتكەن نەرسەنى بىلدىرگەن تامامقلار
مىثلا: مىن سىنىڭ بىلەن مەكتىپكە بارام، كۆرەك بىلەن قار كۆردىم.

موندې تامامقلار «بىرگەلك تاماملىقى» دىب آتالا.

(۵) گەمدەن، نەرسەدەن، قايدان سۇاللىرىنىڭ جاواب بولۇپ، بىر ئىش
ياكى حالنىڭ باشلانغان اورتى، ياكى بىرەر نەرسەنىڭ قوزغالب كۈچە
تۇرغان اورتى بىلدىرگەن تامامقلار، مىثلا: قالادان قايتدىم. اۋىدەن چىقىدىم.
ساباقدان نايتدىم.

موندې تامامقلار «كۈچۈ تاماملىقى» دىب آتالا.

كونىڭۇ اۋچۇن مىثاللەر:

ايبەرچىن كىسەكلەردەن «تامامقلار» نىڭ آستىنا سىزارغا ھەم ھەر
تاماملىقنىڭ اۆزىنى تىيىشلىق سۇاللىرىنى قويارغا:

آلتىنى تۇتقان تازى، تاش بىلەن آتقانغا آش بىلەن آت. بىر تارىدىن
بۇتقا بولمى. يازامىن سزگە عبرت، قاراساڭىز: جەيلىگەن تامام يۇرتقا
قاماشامىز. (م. غفورى) تەڭرى، چىگىرچىن يەشەمنى، سىندەن سۇرىدىم.

تەلەگەننى سېنىدىن سۇرامى، كەمدەن سۇرۇپم؟ (ع، توقاي) | جواب بىر سەكە
 ايگەن، ئەنكەي، مېنىم ئەيتەكەن سۇاللەرگە. عجبەلەندىم بو دىنياغا ۋە آندا
 بارچا حاللەرگە. (ع، توقاي) اۆز اۆيىندە اۆيىرە كورمەگەن، كىشى اۆيىندە
 بۇتقا پىششەرە. (خلق مقالە).

شاگردلەر شونى آ كىلغان كۆيى بىر بىرىنىدىن بىر سۇرۇپم، اورمانغا
 تابا آشپىغا باشلايدىلار. بىر شاگرد بالالار كۆيى سېكىرنىنە يۇگۇرۇشە
 باشلايدى. آنەك آرتىدىن ناغىن بىر سۇرۇپم كىتىدى. (ع، اسحاقى) مېنىم بابام
 جەي كۆنىدە اومارتاقتا تۇرادى ايدى. مېن آنەك يانپىنا بارسام، اول مېنگا
 بال بىرە تۇرغان ايدى، بىر ۋاقت مېن اومارتاقتا بارىدىم، اومارتالار
 آراسىدا يۇرى باشلايدىم. (ف، سېفى)

(۱۲) حال

تەكشۈرۈۋ اۆچۈن مىثاللەر:

آب - آق جىلەك چەچكەسى يانا جىردە بەيلەنب: نصىب بولسا بىر
 قايتىز، قۇياش كۆيۈك ئەيلەنب. (جر) ساپاندا ساپراشماشك اندردا.
 اگۇراششك. (مقال) قايدا بارساكدا بىر قۇياش. (مقال)

تۇن ۋە كۆندۇز اول يۇزەدر، يول بارا، يات ابل قازب. (دردمىند)
 ايرتە اوگماغان، كىچ اوگماس. (مقال) بارا ملت ضعيف آيىنر - آيىنماس،
 سۈنە يەشلەردە اوت قابىنر - قابىنماس. (ع، توقاي) جىنر قىزل تىز اوگا
 (مقال). يارآت جىكدم كىتەرگە، كردم كىگەش ايتەرگە: آچدم كىتاب،
 كوردم بىر باب، قوشقان صبر ايتەرگە. (جر) اول بۇگۇن آورو سېبىلر
 مەكتەپكە كىلە آمادى. بالا قورقورۇندان آغارب كىتىدى.

§ جەملەدە ائش ياكى حالنەك نىندى بولسادا بىر حالدە بولغانن
 كورسەتە تۇرغان ايبەرچن كىسەكلەر «حال» دىپ آتالا.

بىز حالگە قاراپ انىش ياكى خالىنىڭ اورنى، ۋەقەنى، روشنى، مەقسەتنى،
ياكى سېنى بىلەنمەن. شوڭار كورە خاللىرىمىشكە بولمىش:

(۱) اورنى خالىنى. انىش ياكى خالىنىڭ بولغان اورنى كۆرسەتە تۇرغان خاللىرىم.
داورن خالىنى، دىب آتالا. اورن خالىنى قايدا، قايدا چاقلى، قايسى اورنىدا
سؤاللارنىڭ جەۋاب بولسا، مىثلا: ئى - آق جىلەك چىچكەسى ياتا جىردە
بە يەنە، مېن جىلەككىگە اورمانغا چاقلى، بارىم. اول قازاندا توقاي اورماندا
تۇرما، مىثاللارنىڭ كۆرسەتە، اورمانغا چاقلى، توقاي اورماندا سۆزلەرنى كۆرسەتە.

۲. ۋەقە خالىنى. انىش ياكى خالىنىڭ بولغان ۋەقەنى كۆرسەتە تۇرغان
خاللىرىم ۋەقە خالىنى، دىب آتالا. ۋەقە خالىنى قاچان، قاچاق، قايدىغا چاقلى،
قايدىغاندىن بىرەر سؤاللارنىڭ جەۋاب بولسا، مىثلا: تۇن ۋە كۆندۇز اول يۇرتىدا،
بۈگۈن ايرىتەدەن كىچىككە چە قارىدەن، كۆزدەن بىرلىن آيرىم، مىثاللارنىڭ كۆرسەتە
تۇن ۋە كۆندۇز، كىچىككە چە، كۆزدەن بىرلىن سۆزلەرنى كۆرسەتە.

ايسكەرمە: انىشنىڭ ايندى بىلەنغانى، ياكى بىلەن، ياكى ئىشلى
دەۋام ايتىۋون كۆرسەتە تۇرغان ايندى، ئەلەن، ھامان كۆرسەتە تۇرغان
ۋەقە خالىنىدا، مىثلا: انىش بىلەن، ايندى تارلىق: مېن آنى ئەلەن كۆرسەتە
كۆردم: قار ھامان ياۋا كۆرسەتە.

(۳) رەۋش خالىنى. انىش ياكى خالىنىڭ نى رەۋش بولغان بىلەن
تۇرغان خاللىرىم «رەۋش خالىنى» دىب آتالا. رەۋش خالىنى ايكىن تۇرلۇ:
(۱) صفت رەۋش، (۲) سان مىقدار رەۋش.

صفت رەۋش نىچىك، نى رەۋشلى، نەرسە كۆرسەتە سؤاللارنىڭ جەۋاب
بولسا، مىثلا: شەب يارا، اۋرەلەب يۇرى، آيو كۆرسەتە تازا.

سان رەۋش نىچىك، نىچە تاپقىر سؤاللارنىڭ جەۋاب بولسا، مىثلا:
اونلاب بار، جىدى تاپقىر اۋلچەب، بىر تاپقىر كىس.

(۴) مەقسەت خالىنى. انىش ياكى خالىنىڭ نىمىدى مەقسەت اۋچۈن بولغان
بىلەن تۇرغان خاللىرىم «مەقسەت خالىنى» دىب آتالا.

مقصد حالى نى اۇچۇن، نەرسەگە (نىگە) سۇاللىرىنىڭ جۈملىسى بولسا.
 مەن: مېن مەكتەپكە اوقۇرغا بارام، اول مەل اۇچۇن يۇرى.

(۵) سەبب حالى. باش ياكى حالنىڭ نى سەببى بولغانى بىلدىرە تۇرىن
 حاللەر سەبب حالى، دېيىمىز.

سەبب حالى نى سەببى، نىيەتكەن، نەرسەدەن سۇاللىرىنىڭ جۈملىسى بولسا.
 مەن: اول بوگۇن آورو سەببى مەكتەپكە كېلە آلمادى. بالا قورقۇندىن
 آغارب كېتىدى، مېن آندى سۇراغانغا كورە بېرىم.

§ تۈبەندەگى سۆز تۈرلەرنى جەمئەدە حال بولسا كېلە آلالار:
 (۱) حال سۆزلەرنى، مەن: چىتىر قېزىل تىز اوگا، كېچە باردىم، بوگۇن
 قايتىم. كۈندۈزىن اوقۇم، كېچىن يازدىم.

۲ فعل صەفەتنىڭ يۈنەش كېلىشىدىن، مەن: اوقۇرغا بارام، يىلغاغا سو
 قۇيۇنۇرغا باردى.

(۳) فعل حالى مەن: اۈرمەلەب يۇرى، آشاغاج كېلە.
 (۴) نەرسە اسمى مەم صەفت اسمىنىڭ كۈچۈ كېلىشىدىن، مەن: مېن
 اوراندان قايتىم، كېيىملىكەن چالما تىكەنگەن

حاللەر عادەتدە فعل آلدىدا كېلىپ، فعلگە بەيەنلەر. فعلدەن
 بولماغان قوشما خەبەر پانئىدادا حاللەر بولرغانمەن، لىكىن بو وقتىدا تەماملار
 حەقىقەت سۇيەنكەن كۈبى قوشما خەبەرنىڭ اسملەردەن بولغان ازلۇشنى اۈزىنىڭ
 ياردەملىكى بىلەن بىرگە فعل مەناسىدە بولسا، مەن: سېن انلىك بېك رەجىملىك ايدىڭ.

كۈننىڭ اۇچۇن مەنلەر:

تۈبەندەگى مەنلەردە حال بولپ كېلىگەن سۆزلەرنىڭ آستىغا سەزىپ
 اۈستۈنە اۈزلەرنى تەيىشلى سۇاللىرىن يازارغا.

بالالار جەمى كۈن، اورمانغا چىلە كىكە بارالار. كۈن كۈرمەگەن كۈن
 كۈرسە، كۈندۈز چورا ياندېرىر. ساغىنغاندا آيغا قارىم، اولدا يالقۇ مېنىم
 كوك. غالبانە ياقىتېرپ ئەكرن كىتە آل تالڭ آنا، مۇكلاپ، خىسرتلەنەب،

يالقوغىغا آق آي باتا. تۈرتكەلى تۇرغاچ نھايت اويغانا. قورقۇنچىلې
كۈزلەرنى اوتداى يانا. (ع. توقاي) عثمان باشا آرسلان كۈبۈك يۇرى
كۈيۇسن كىيىپ، تىمىرىمىن ايكەن تەننى آلك اۆلمىسىر يولى تىيىپ. (تۈرۈك
سوغىشى بەيتى) بىر سېنىق يوقدان غېنا اۆلگەن تازا ايرلەر كۈرۈپ، جان
آلرغا قىزغانودان آندا عزرائىل يېلى. (ع. توقاي) تاو باشندا سالقن چىشمە
چىلەر - چىلەر آغادر، بىز قايشىرمى، كىم قايشىرسىن، غەر اۆتۈپ بارادر. (جر)
يەردە دەن چىقىدى. آچىلدى يەم - يەشلىق مەم ياپان، كېتىدى اېنىدى قاب -
قارا قابلاپ ياتا تۇرغان جاپان. (ع. توقاي) قوناقلار كېتىكە چ ازيلەر تاشلاندىق
يۇرت كۈيى بوب - بوش قالدى. (ع. اسحاق) فخرى قارت زىبارىندەن قايتىشلى
مىنىم يانما توقتاب كېيىنقى ايزدى. (ع. اسحاق) قۇياش تۇشلەكلەن بايتاق
آوشقان ايدى. كوك يۇرنى آچۇ، موا صاف وتىپ بولپ، جىل - داوولدان
اثرە يوق ايدى. جىلگە نەمىن زور قۇش قانانلارې رەوئىشىندە قايرغان
كىمەز اورىندىن توزىئال، اقبى وئۇمادىكىگىز اۋستۇندەن كۈن بايش
ياغىغا قاراپ، غەورانە يوللاندى كېتىكە، ساو بولە، ساحل! (ع. ابراهيم)

(۱۳) ائىدەش سوز (خطاب)

تېكىشىرۇ اۋچۇن مئاللەر:

دېالا قايم، حالم آور، دىيادان اۋتە قالسام، مىنىن سىن اۋنۇتما،
اۋستۇمە قرآن چقا، دېدى. يارى، قېزىم. بىك كوب خىدمت ايتىلكا ايتمە،
نادان، تو ياگاندان معرفتىن آنادان: بول كىشى، اۋزىك تېرىش، اۋمىد
ايتمە، خطا اول قۇرۇ اۋمىد اللەدان؟ (س. رمىيىف) ھەر جىر قارلانغان.
سولار بۇزلانغان، اوينى جىل، بوران، بو قاچىچاق، توغان؟ (ع. توقاي)
تەگىرى! چىگرچىن يەشمىن سىندەن سۈرىم: تىلەگىمنى سىندەن سۈرمى،
گەدەن سۈرىم؟ (ع. توقاي) ھەر تىلەكلك اولندىر: دېبىر، خدای، تل
آچقۇچىرا، اى خدایم! اېنىدى نى ائىشلەم؟ نەسكەيم، بەغرم! كىل، كىل!

جمله، بده باش هم اییه رچن کیسه کله ردهن باشقا تاغ ائدهش سوزلرده بولا.
 § جمله ده آگا تو بده ئه یئلیگن نهرسه نك اسمن بلدروچی سوزلر
 «ئندهش سوز» دیب آتالا. مثلا: یاری، قېزم، بیک کوب خدمت ایتدک!
 مثالنده گئی «قېزم» کئوبی.

ئندهش سوزلر نهرسه اسمی هم نهرسه اسمی اورنپنا تورا آلا
 تورغان یاکی نهرسه اسمی معناسنده استعمال ایتتله تورغان اوزگه روچی
 سوز تورلرئندن بولب. هر وقتدا اؤندهو کیلکشتندور کیله لهر.

ئندهش سوزنك یانندا بیان قیلا تورغان سوزلرده بولا آلا لکن
 آنك اییه گده، خبر گده هم جمله انچند گئی باشقا کیسه کله رگده.
 به یله نیشورولمی، شوکا کوره اول جمله نك باشقا کیسه کله رندهن اؤشبو
 نیشور بیلگنلرئ بیلن آیرپلا:

(۱) جمله نك باشندا بولب، آرتق کوچ وحس بیلن نهیتامهسه،
 سوکئندان کیرئ اؤتور بیلن آیرپلا. مثلا: ئه نکهیم، به غرم، کیل، کیل
 نهگر آرتق کوچ وحس بیلن نهیتامهسه، اول وقتدا ئندهش سوزندهن
 سوک اؤندهو بیلگنسنئ (ندا علامتی) قوپپلا. مثلا: ای ربم! مینده ده
 گناهلئ ندهك بارمئ؟ که بی.

(۲) جمله نك آخرندا بولسا، ئندهش سوزنك آلدندا کیرئ اؤتور،
 آخرندا اؤندهو بیلگنسنئ قوپپلا. مثلا: کیل ایندی، ئه نکهیم!

(۳) جمله نك اورتاسندا بولسا، هر ایکون یاغئندان کیرئ اؤتور بیلن
 آیرپلا، مثلا اوقی، بالاقایم، اوقی! بتمه، نادان، توپا گئادان معرفتلن آنادان!
 کؤنگو اؤچون مثاللهر:

تویه نده گئی مثاللرده بولغان ئندهش سوزلر نك آستپنا سېزارقا،
 یوقلان اول، ای شایانلار، سز آگار سوز قاتماکز، تۇرغاج اوینارسز،
 یوقۇسن بولدئرب اویناتماکز! (ع، توقای) سوسادم، جانی، سولار قایدان،
 در یاصولارن انچب نی فایدان؟ (جر) ای قویان، قورقاق قویان، یوموشاق

قويان! موكلاناسك نيندى حسرت، قايغىدان؟ (ع. توقاي) سزدەن آيرىلب،
توغانلار، جايىز، اوگايىز تۈرۈۈ. (ع. توقاي) اى عزيز تل، جيكە
آرتقا، ھەر وقتدا آلفا بار! (ق. يولداش) يە، بالالار، بىز بىت سحرەن
اۈك كىلگەن ايدىك، ئەلۈدە كۈب چادق. (ع. ابراهم) تەكرىغا چىگرەن
يەشمى سىندەن سۈرىم: تىلەگەن سىندەن سورەي، كىدەن سۈرىم؟ ئاي
مقدەس مۈكلۈ سازم! نيك اوينادك سىن بىك آز؟ (ع. توقاي) تۈبەندەگىن
سؤاللەرگە قاراب اوزغان درسارگە خلاصە يازب كىلرگە.

(۱) جملەدە نىندى سۈزلەر اىيەرچىن كىسەكلەردەن سانالا، اىيەرچىن
كىسەكلەر نىچە، نىلەر؟

(۲) اىيەرچىن كىسەكلەردەن بىر نەچچەسىن قايسى، نىندى سؤاللەرگە
جواب بولا؟ ھەر قايسىغا بىرەر مثال يازب، آللارنى تىيىشلى سؤاللەرن
قويارغا. آيرامش نى، مثال؟ سۈز تۈرلەردەن قايسىلارې آيرىغچ بولب
كىلە، ھەر قايسىغا مىللەر؟ آيرىغچ بىلەن آيرامشنىڭ ياراشۇوي، نى
رەوشلى بولا؟ اۈستەمە اىيە دىب نىندى آيرىغچقا نەيتىلە؟

(۳) اىيەرچىن كىسەكلەردەن اىك نەچچەسىن قايسى، نىچە تۈرلۈ ھەر قايسى
نىندى سؤاللەرگە جواب بولا؟ ادبىياتدان بىرەر مثال يازارغا.

(۴) اىيەرچىن كىسەكلەردەن اۈچۈنەچچەسىن قايسى، نىچە تۈرلۈ، آلار
نىندى سؤاللەرگە جواب بولالار؟ ھەر قايسىغا بىرەر مثال يازارغا. سۈز
تۈرلەردەن قايسىلارې حال بولب كىلە؟

(۵) جملەدە «اندەش سۈز» دىب نىندى سۈزلەرگە نەيتىلە؟- اندەش
سۈزلەر جملەنىڭ باشقە كىسەكلەردەن نىندى يىلگىلەر بىلەن آيرىلا؟
اندەش سۈزلەر نىندى كىلىشە بولالار؟ ادبىياتدان اندەش سۈزنى اۈچتەنە
آلغان بىش مثال يازارغا.

۱۴) جەملە تۈرلەرى.

تېكىشىرىۋ اۇچۇن مثاللەر:

۱) كۈنل بىرەن سۇيەم بەختن تانارنىك، كۈررگە جانلېلىق وقتن تانارنىك (ع. توقاي) مېنىم عەرم قارانغې تۇن، قۇياشم ۴۹۰ م آيم توماس، مېندەن انلك ئەتەج قىچقۇرماي، مېن تۇرغانچې قۇياش چىماي؛ جەينىك يانئ تۇرغان كۈنلەرنىدە قوللارمىدان اوراق تۇشمەدۇ (ف. بورناش)

قۇياش كۈتەرلىك. بۇتۇن قىر بويىندا سوقاچىلار يەم - يەشل ۈلەن قابلاغان جىيرەرنى كىچكىنە سوقا بىلەن قارالتىپ، قىزى قارالىبار، تېرىمالار بىلەن يىزەكلى باشلايدىلار. (ع. اسحاقى) نى جەچسەك، شونى اوررىك. (مقال) تېنىما، انىشە، اى صبى، بىل تەگىردەن انىشەركە كۈن. انىشەب آرغاچدان بىرلىگەندىر تېنچ يۇقلارغا تۇن. (ع. توقاي) آولېمىنىك يەمىن، سۈيى تەمىن بىلەم، شوگا كۈرە سۇيەم جانم، تەنە بىلەن. (ع. توقاي) قارانغېلاندى، اونلار يۇرى باشلاي، تاغى يەشنى ياللىپىراي، تاغى ياقترىدې. (ع. اسحاقى) اۇشۇتە، اللەما شىكر، ياقترىغان! ۴) كۈبدەن تۈگىل بىزنىك تەرەزە قىپاچن ازايا ايتدى مېنىم سۇيىگەن قارلىغاچم. (ع. توقاي) ياگىردان سولك كۈن ماتورلانىپ كېتىدى. موزىكلەر باردا انچىلەرنىدەن بەيرەم ايتەلەر. وگۈن كۈن بويى قوللارېنا تاياق تۇتۇپ، موزىك قارتلار، آشلىق قارارغا بارالار. - اباان آشلىق قېرىندا حاضر قارا جىرلەر قالماي، بۇتۇن قىر يەم - يەشل كۈرىنە. (ع. اسحاقى)

۲) ياخدايا، نىگە تۇرلۇ - تۇرلۇ قىلدىك بىندەنى؟ ئەنە، بىرسى اوزىنىك قېزىن نىچىك اۇبى سۇيە، نىچىك قۇچاقلى، مېنىم شولاى قۇچاقلاپ سۇيە تۇرغان انام قايدا سولك؟ اول يوق شول، مېنىم! اوزنىك اوك سىن، تەگىرم ياردەم بىر! (ف. بورناش) بۇغداى جەچسەك جىرگە، مېچ وقتدا نىگەنەكلەر

اۈسمەس، شوملانما (ف بورناش) بزدە بار يوق تىلەكنى تىلەۋچىلەر،
 فايدالىق ئىشنى ضرارى دىيىپ بىلوۋچىلەر؛ قۇياش نورى تىسەن دىگەن
 يار قاناتداي، غومگە قارا - قارشى كېلۋچىلەر [م غفورى]

جىملەلەر اۈزلەرنىڭ خىبر، اىيە، اىيەرىچىن كىسەكلەرنى ھەم - ئۇ يەلەۋچىلەر
 آكلانغا تىلەگان مەنا ومفهوملەرنى قاراب بىر نىچە تۈرگە بۆلۈنەلەر

(۱) خىبرگە قاراب جىملە تۈرلەرى

جىملەلەر اۈزلەرنىڭ خىبرلەرنى قاراب ايكىگە بۆلۈنە: (۱) بارلىق جىملە
 [۲] يوقلىق جىملە.

جىملە انچىندە خىبر ئىش ياكى حالنىڭ يە بارلىقى، يە يوقلىقى بىلدۈرە.
 مىثالا: على يازا [خىبر ئىشنىڭ بارلىقى بىلدۈرە]. ولى يازمى [خىبر ئىشنىڭ
 يوقلىقى بىلدۈرە]. تاۋق - قوش [ئىشنىڭ بارلىقى بىلدۈرە]. چەين قۇش توگىل،
 [يوقلىقى بىلدۈرە].

§ انچىلەرنىڭ خىبرلەرى ئىش ياكى حالنىڭ بارلىقى بىلدۈرگەن جىملەلەر
 «بارلىق جىملە» دىيىپ آتالا. مىثالا: على يازا: انچىلەرنىڭ ئىش ياكى حالنىڭ
 يوقلىقى بىلدۈرگەن جىملەلەر «يوقلىق جىملە» دىيىپ آتالا، مىثالا: ولى يازمى.

[۲] اىيەگە قاراب جىملە تۈرلەرى

جىملەلەر اۈزلەرنىڭ اىيەلەرنى قاراب ايكىگە بۆلۈنە: (۱) اىيەلىرى جىملە
 [۲] اىيەسىز جىملە.

قايسى بىر جىملەلەردە اىيە آچق كورۈنۈپ تورا، مىثالا: ئەتەج قىچقىرا،
 كۆبى، ياكى آچق كورۈنۈپ تۇرماسادا: اىيەسى نىندى سۆز ايكەن تىز
 آكلانمىلا، مىثالا: دوستم يۇقلا ايندى! يارانام سوك اوزگىنى! كۆبى. بو
 جىملەلەرنىڭ بىرىچەسىندە اىيە «سەين»، ايكىنچەسىندە «مەين»، ايكەن تىز آكلانمىلا.
 قايسى بىر جىملەلەردە اىيە نىڭ نىندى سۆز ايكەن بۇتۇنلىقى آكلانمى

یعنی جملەدە سۆز نەرسە حقىدا سۆيەلەنگەن بېلىگىلى بولماي، مىثلا:
سۈپەت، اۋشۇتە، اللەغا شکر، ياقترغان، مەنە بو جملەلەردە ايپەلەرنى نىندى
سۆزلەر ايکەن بىزگە بېلىگىلى تۈگىل.

۵ ايپەلەرنى آچق كورۇنۇپ تۇرا تۇرغان، ياكى آچق كورۇنۇپ،
تۇرماسادا، ايپەلەرنى نىندى سۆز ايکەن تىز آڭلاشپلا تۇرغان جملەلەر
«ايپەلەر جملە» دىب آتالا، مىثلا: الت اۋرۇر، بۇرنى يۇرۇر، تېنما، انشلە، اى صبى!
ايپەلەرنى نىندى سۆز ايکەن بۇتۇنلەي آڭلاشلىقى تۇرغان جملەلەر
«ايپەسز جملە» دىب آتالا، مىثلا: اللەغا شکر، ياقترغان!
ايپەسز جملەلەر حاصل بوارغا مەمكىن:

۱ [سۆيەلەۋچىن انش ياكى حالتى كۆرسەتكەندە، بو انش ياكى
حالتى نىندى نەرسە قىلغان بىلەسە، ياكى آچق آڭلاب جىتمەسە، مىثلا:
تۈگۈدېرا، اۋشۇتە، ياقتردىي، آيازدى.

تلدە مۇندى عبارتەلەرنى قوللانۇپ بىك ايسىكتىدەن، كىشىلەرنىڭ ئەلدە
طبيعەت سىرلەرنى ياخشى بىلەنگەن زىمانلارنىدان قالغان. آلا بو عبارتەلەر
بىلەن اوزلەرنىڭ آڭلاشماغان بىر كۈچىدەن توغان حادثە حقىداغى
تۇيۇقلارنى غەپنا سۆيەلەنگەنلەر، آدم بالاسىنىڭ سۇغى بۇرنى بو حادثەلەرنىڭ
سىبىلەرنى حاضر بىلسەلەردە، ھامان مۇندى عبارتەلەر بىلەن فايدالانۇرۇند
دوام ايتە، چۈنكى مۇندى عبارتەلەر قىسقا قىلارنى بىلەن بىرگە سۆيەلەرگە جىگىل.

۲ [سۆيەلەۋچىن انش ياكى حالتى نىندى نەرسە قىلغان آڭلاسادا،
اول نەرسەنى ايسىكە تۇشۇرۇشنى كىرە كىتىمەسە، ياكى تېڭلاۋچى اۋچۇن
اننىڭ اوزىنىڭ بىلەم دەپ اويلاسا، مىثلا: تاتارلارنى دۇرتتېم، ايوان
چوقندىغان دىب يازالار. مۇنې بازۇچى مۇرخلار بىلەن بولسادا،
تېڭلاۋچى اۋچۇچى اۋچۇن مۇرخلارنىڭ كە ايکەن، يعنى جملەنىڭ ايپەسز
مەم تۈگىل، بەلكى دۇرتتېم، ايواننىڭ تاتارلارنى چوقندىرۇ واقەسىز
مەم، شۇڭا كۆرە مۇندى جملەلەردە ايپە كۆرسەتمى.

۳] سۆيۈلۈپ چۈشۈرۈلۈش ئۈزۈنۈك ئاۋىنچا ئاش ياكى خالىنى بارچا كىشىلەرگە
ياكى تۈرۈمۈشداغى بىر تۈرلۈ ئاش دەخالدە بولغان بارچا كىشىلەرگە
تۈبەب ئەيتسە، مىثلا: قارغانى تاباغا سالبدا تۈزۈمىلار. قازانغا سالبدا
پىشۈرمىلەر. تۈلكۈننى بۇرۇن تۇتا تۇرغان قۇراللار بىلەن اۋك تۇتالار.

مىنە بو جملەلەرنىڭ بىرنىچەسىندە سۆيۈلۈپ چۈشۈرۈنۈ خىبرىنى دىئادا بولغان
بارچا كىشىلەرگە، ايكنىچەسىندە ايسە اۋ بىلەن شىغلىنۇچى بارچا كىشىلەرگە
تۈبەب ئەيتە. مۇندى جملەلەر كۈبەرەك بۇرۇنغۇلار سۈزۈندە اۋچرى،
مىثلا: باش كىسىلگەچ چەچ يوق دىيىپ پىلامىلار. بال تانلى دىيىپ بارماق
يۇتمىلار.

بۇرۇنغۇلار سۈزۈندەگى ايمەسز جملەنىڭ خىبرىنى كۈبىسىنچە بىرلىك
سانىدا مەم تېكىلاۋچى اۋچۇن بولا. شوڭا كۈرە بۇرۇنغۇلار سۈزۈنى يە
كىيگەش، يە اۋگت رەۋىشنىن آلا. مىثلا: ئەگر دە بازاساڭ، تىز جىتەرساڭ.
كۈب آشاڭ. آز آشارسڭ. تىمىرنى قىزۇوندا سوق.

۳) ايمەرچىن كىسەكلەرگە قاراب جملە تۇرلەرى.

جملەلەر ايمەرچىن كىسەكلەرگە قاراب ايكنىگە بولننە: (۱) جەيلىگەن
جملە، (۲) جەيلىمەگەن جملە.

§ ايمەرچىن كىسەكلەرنى بولغان جملەلەر «جەيلىگەن جملە» دىيىپ
آتالا. مىثلا: كۈبەن تۈگۈل بىزنىڭ تەرەزە قاباقچىن: اۋيا ايتدى مىنم سۈيگەن
قارلىغاچم. (ع. توقاي) دوستلارنى جىتىكلىب ساپلا. بوگۈن بىك اۋشۇتە.
ايمەرچىن كىسەكلەرنى بولماغان جملەلەر «جەيلىمەگەن جملە» دىيىپ
آتالا. مىثلا: آت آۋنى. توڭدېرا، خوش، دوستم!

۴] سۆيۈلۈپ چۈشۈرۈلۈش ئۈزۈنۈك ئاۋىنچا ئاش ياكى خالىنى بارچا كىشىلەرگە
تۈبەب ئەيتسە، مىثلا: قارغانى تاباغا سالبدا تۈزۈمىلار. قازانغا سالبدا
پىشۈرمىلەر. تۈلكۈننى بۇرۇن تۇتا تۇرغان قۇراللار بىلەن اۋك تۇتالار.

سۆيۈلۈپ چۈشۈرۈلۈش ئۈزۈنۈك ئاۋىنچا ئاش ياكى خالىنى بارچا كىشىلەرگە
تۈبەب ئەيتسە، مىثلا: قارغانى تاباغا سالبدا تۈزۈمىلار. قازانغا سالبدا
پىشۈرمىلەر. تۈلكۈننى بۇرۇن تۇتا تۇرغان قۇراللار بىلەن اۋك تۇتالار.

اۋندى، يە اۋزىنىڭ اۋى وڧىكرىن كىننە ئەيتە. شو كاك قاراب جىمالەر اۋچكە بولننە: [۱] سۇراۋ جىملەسى، [۲] اۋندەو جىملەسى، [۳] حكايە جىملەسى.

§ بىرەر نەرسە حقىندا سۇراۋ آكلاشغان جىملەلەر سۇراۋ جىملەسى، دىب آتالا. سۇراۋ جىملەسى سو كىندا ھەر وقت سۇراۋ بىلىگىسى [۱] يازىلا، مىثلا: اى خدايم، ايمىدى نى اشلىم؟ سىن قايا باردىڭ؟ بۇ يۈرۈ، تىلە، اۋتەنۈ، اۋكەنۈدە ياكى قايتەرۈنۈي آكلاتب، نىندى بولسادا بىر نەرسەگە اۋندەۈنۈ بىلەرگەن جىملەلەر اۋندەۈ جىملەسى، دىب آتالا. اۋندەۈ جىملەسى - و كىندا ھەر وقت اۋندەۈ بىلىگىسى [۱] يازىلا، مىثلا: آتالارغا پىچەن سال! قىلمىگىنۈ بېرىپ تۇرچى! آھ، ئەگەر بو كۈگىم اۋتەكن سۇنگۇ يالوق بولسا ايدى!

سۇيىلەۈچىنىڭ اۋى وڧىكرىگىنە بىلدۈرۈپ خېر و حكايە آكلاشقان جىملەلەر و حكايە جىملەسى، دىب آتالا. حكايە جىملەسى سو كىندا ھەر وقت بىر تۇرتكىۈ [۱] يازىلا، مىثلا: اول انىن بۈلدىدە تېكلاپ اۋتېرا باشلادى. اول قردا مەم يانچادا انىلى ايدى.

گو نىگۇ اۋچۈن مىثاللەر:

تۈبەندەگى مىثاللەر انچىندەن بىر نېچى بۈلىكىگە سۇراۋ جىملەلەرن اىكچىنى بۈلىكىگە اۋندەۈ جىملەلەرن. اۋچۈنچى بۈلىكىگە حكايە جىملەلەرن چۈبەلب يازارغا.

سىن جىگىدگىم، ياكى اولمى؟ بىر ھامان بارامز. لىكن يالقاۋغېنا، ارقى. ياز، بىل تېرىش سىن. اى مقدس يارتېمىز بىزنىڭ! قايت ئەلن مۇندا و طىغنا، قايت ئەلن سارغايتما ئەلن! [ع. توقاي] باقچا كىيىڭ، جەيگى قۇياش اۋىنچاق مەم شاد ايدى. [ف. امىرخان] اوزغان انىشدەن تۇش ياخشى. اۋرە، جىل، اۋىمە بوران، توقتا بو قىرگە سىن! [ظ. بىشىرى] ياكى قىردان سول كەن ماتورلان ب كىتدى. موزىكلەر انچىلەرنىدەن باردابەيرەم ايتەلەر. سابان آشلىق قېرىدە حاضر قارا جىر بىردە قالمايدى. بۇتۇن قىر - ۳۴ -

يەشل، [ع. اسحاتى] سۈرى اول: «بو قېر كىمگە قازغان، بو تۇپراق كىمگە
تقدىردە يازلمان؟» [ف. بورناش] ئەيدە. بىزگە بىرگە - بىرگە، يېتىم قالسى
جىر يۇزى! [ف. بورناش] كۈن كورمە كەن كۈن كورسە، كۈندۈز چىرا
ياندېر [مقال] آرغاندا ھامان اوينېدا اوينې ايدى. مېن اۆلەمن بېت
ئەرە! سېن ئەيتكە نېچە، يازمىش شولايدىر.

[۱۵] جملەلەرنى قىسقارتو.

جملەلەرنى قىسقارتو ايكى تۈرلۈ بولا: ۱] جملەلەرنىڭ جىگل آكلانا
تۇرغان كېسەكلەرن تۇشۇرو بىلەن. ۲] بىر نېچە جملەنى بىرگە اۆيۈشدۈرو
بىلەن

۱] جملەلەرنىڭ جىگل آكلانا تۇرغان كېسەكلەرن تۇشۇرو.

بىز بىك يېشى، بىگەرەك دە سۈيلەگەندە جملەلەرنىڭ جىگل آكلانا تۇرغان
كېسەكلەرن تۇشۇرۇپ قالدېرامىز. مثلاً: كىم كېلىدى؟ - قوناق. مەنە بو
اورندا «قوناق» اۆزى بىر جملە بولا، چۈنكى بو سۇالگە تولىي جواب
بىرگەندە «قوناق كېلىدى» دېي جواب بىررگە كېرەك ايدى، لىكن «كىم
كېلىدى» سۇال سۆكدا جىگل آكلانغانغا جملەلەرنىڭ كېسەكلەرنىدەن
«خېر» تۇشۇپ قالدې، شولاى اوق «سىز كېچە باقچادا يۇردۇڭىزىم؟» دېي
سۇرالىسا، «يۇردۇڭ» دېي كەننە [جواب بىرەمىز. تولىي جواب بىرگەندە:
«بىز كېچە باقچادا يۇردۇڭ» دېي ئەيتىرگە كېرەك ايدى. بو جملەدە «ايپە،
وقت حالى ھەم اورن حالى» تۇشۇپ قالدې. شولاى ايىق، قايسى بىر
جملەلەردە ئەيتىرگە تېيىشلىق كېسەكلەرنىڭ ھەممەسى ئەيتىلى، كوپ وقتد
تۇشۇپ قالادىر.

§ جىگل آكلانا تۇرغان كېسەكلەرنى تۇشۇپ قالغان جملەلەر «كىم
جملە» دېي آتالا.

(۲) بىر نېچە جملەنى بىرگە اۆيۈشدۈرو.

ایکنی یا کی بر نیسه جمله نك باش کیسه کله رنی، یعنی یه اییه لرنی،
یه خبر لرنی یا کی هه ر اېکسزوده عمومی بولسا [بر تۇرلۇ بولسالار]،
آندی جمله لرنی یارتسین بر جمله ایقب ازیوشدورغا ممکن.

§ کیسه کله رندهن برسی بوردن آرتق بولوب برکه ازیوشقان جمله لهر
«اویوشما جمله دپ آتالا. جمله لرنی اویوشدورو اوشبوروشچه بولا:
بر نیچه جمله ده بولغان عمومی کیسه کله رنك برسی گننه نه یته لب، عمومی
بولماغان کیسه کله ر آگا به یله نله ر، مثلا:

[آ] قاز اوچا، قاز یوزه، قاز یوری = قاز اوچا، یوزه هه م یوری.
[ب] قازلار اوچالار، اورده کله ر اوچالار، تاوقلار اوچالار = قازلار
اورده کله ر هه م تاوقلار اوچالار.

[ت] مکتب بالالاری اوقیلار، مکتب بالالاری یازالار، مکتب بالالاری
حساب چیغارالار = مکتب بالالاری اوقیلار، یازالار هه م حساب چیغارالار.
[ث] علی چه ینک واتقان، علی چیغنا یاق واتقان، علی ته لینکه، واتقان
علی چه ینک، چیغنا یاق هه م ته لینکه، واتقان.

[ج] اول بالاسن یه اوبه، اول بالاسن یه قه اقلی، اول بالاسن یه
کوتهره اول بالاسن یه اوبه، یه قوچاقلی یه کوتهره.
ایه سز جمله لهر [نحوی اییه لرنی بولماغان جمله لهر] خبر لرنی
عمومی بولمی، اییه رجن کیسه کله ردهن برسی عمومی بولسادا اویوشما
آلار، مثلا: بوگون تپشدا یېلې بوگون تپشدا یوش = بوگون
تپشدا یېلې هه م یوش.

اویوشما جمله لر نك بیلگه لرنی.

§ اویوشما جمله لهر توبه زنده گنی بیلگه لر بو نیچه بلتمه لهر:

[۱] اویوشما جمله ده بر تۇرلۇدهن بر نیچه کیسه کله ر بولو تپش
[یعنی یه بر نیچه اییه، یه بر نیچه خبر، یه بر اؤك سوزگه قایتا تۇرغان
بر نیچه اییه رجن کیسه کله ر] مثلا: قازلار، اورده کله ر هه م تاونلار هوادا

اۋچالار، [۲ اييه]، بىزنىڭ تورې آت مائور ھەم يورغا. [۲ خىر] قۇياش
 جىرگە ياقىتلىق ھەم يۈپلىق بىرە [بىر اۋك خىرگە قايتا تۇرغان ۲ تاملىق]
 [۲] بىر تۇرلۇدەن بولغان كېسەكلەر ياندا كېمىدە بىر غومى كېسەك
 بولغا تېمىش، مىثلا: يوغاردا كېترلىگەن جىملەلەر بىر تېمىشنىڭ بىر تېمىشىدە اۋج
 اييه ياندا اۋزنىڭ ھوادە دېگەن ايپەزچى كېسەكلەر بىلەن ھىچقەبلارە
 دېگەن غومى خىرى بار؛ ايكنە تېمىشىدە ايكنى خىر ياندا اۋزنىڭ ايكنى
 آيرغىچى بىلەن بىر غومى ايپەزچى بار؛ اۋچۇ تېمىشىدە ايپە [قۇياش]
 ھەم اۋزنىڭ ايپەزچى كېسەگى بىلەن خىر [جىرگە بىرە].

[۳] ھەر بىر اۋيۇشما جىملەلەر آيرىم سادە جىملەلەرگە بۆلۈنەرگە تېمىش،
 مىثلا: ۱. ياش جىرگە، ياقىتلىق ھەم يۈپلىق بىرە، دېگەن جىملەلەر اۋستىبو
 رەشچە آيرىم جىملەلەرگە بۆلۈرگە مەمكىن: قۇياش جىرگە ياقىتلىق بىرە.
 قۇياش جىرگە يۈپلىق بىرە.

[۱] ايسكەرمە جىملەدە بىر نېچچە آيرغىچ ياكى بىر نېچچە ھال بولغاندا
 بو اۋچۇنچى بېلىگىگە اعتبار ايتەرگە كېرەك، مىثلا: «بو بەيلەمدە آق ھەم
 آل چەچەكلەر بار.» مەنە بو بىر اۋيۇشما جىملە، چۈنكى مۇنى ايكنى جىملەگە
 آيرىپ بولا: [۱] بو بەيلەمدە آق چەچەكلەر بار، [۲] بو بەيلەمدە آل
 چەچەكلەر بار. ئەگەر «بو بەيلەمدە بىك ماتور آق چەچەكلەر بار.» دېسەك،
 بو جىملە «اۋيۇشما جىملە بولمى، چۈنكى مۇنى ايكنى جىملەگە آيرىپ
 بولمى، مۇندا «بىك ماتور» دېگەن ئەللە نېمىدى، نۆتەن چەچەكلەر ئەيتمەگەن،
 بەلكى بو بەيلەمدە بولغان آق چەچەكلەرگە ئەيتمىگەن، شۇلاى اۋق
 مېن بو يىل جەى قازاندا، اۋنادادا، چىستايدا تۇردۇم، جىملە بىر
 «اۋيۇشما جىملە بولا. اما «مېن قازاندا توقاي اورماندا ۱۵ نچى نومۇرلۇ
 بۇرقتا تۇرام، جىملە بىر اۋيۇشما جىملە بولا آلېم».

[۲] ايسكەرمە: بىر اۋك جىملەدە بو اۋك سۆز بىر اۋك مەناي قوتلەو،
 ياكى بىر ھالنىڭ آنتىق چىككە چىتكەن، اۋلار اۋچۇن تىكرار ايتلسە،

اول جملە آڭا قاراب اويۇشما جملە بولا آلماي، چۈنكى مۇندا تۇرلۇ معنادە بولغان بىر تۇرلۇ كېسەكلەر تىكرار ايتىلماي، بەلكى سۆزنى تصويرى ياساۋاچۇن بىر اۆز تىكرار ايتىلە، مىثلا: كېلەر، كېلەر، كېلەر. اقتق ساعتلەر. اورماندا يۇردۇم، يۇردۇم، بىر نەرسەدە تابا آلمايم. سېزلا، سېزلا، سېزلا، كۈڭلە، سېزلا بىر توقتامچىلا [س. رمييف] قېتىپرادى: «قاچما، قاچما، توقتا، توقتا، اى قاراق! نيك آلاساڭ سىن آنى، اول بىت مېنىم آلتىن تاراق» [ع. توقاي] اويۇشما جملەدە بولغان بىر تۇرلۇ كېسەكلەرنىڭ بىر بىرىنى بىللە نحوى باغلاشلارى.

۱) اويۇشما جملەنىڭ بىر تۇرلۇ كېسەكلەرنى آراسىندا بولغان باغلاشنى سۆز تۈرلەردىن تىركەكچ سۆزلەر، حال سۆزلەرنى ھەم آماشلىقلار بىلدۈرلەر: [۱] جېيىو اۋچۇن بولغاچ تىركەكچ سۆزلەر: ھەم، دە، دا، دە، دە. دە — دە، يەنە، كەنە، تاغى، تاغى، ۋە.

مىثلا: على اوقى ھەم يازا. اول ايندى آشاغاردا اچكەن دە. على ھەم احمد اوقىلار. ايكى، سېگىز، اون آلتى، تاغى، سېگىز، تاغى آلتى. اويۇشما جملەنىڭ بىر تۇرلۇ كېسەكلەرنى ايكىدىن ارتق بولسا، اول واتىدا جملەنىڭ سۆگى كېسەگىن آلدېناغىنا تىركەكچ سۆز يازىلىپ، قالغانلارنى آراسىغا كىرى اۋتۇر قويىلا، مىثلا: قاز، اۋردەك ھەم تاۋق اۋچالار. قاز اۋچا، يۈزە ھەم يۈرى.

ايسكەرمە: بىر اىيە بىلەن ايكىنچەسى آراسىندا بولغان باغلاشنى بىلدۈرۈ اۋچۇن تىركەكچ ھەم، اورنىغا تارتىچ سۆزلەردەن بىلەن، آنىڭ بىلەن بىرگە دە استعمال ايتىلە. لىكىن بۇ وقىدا ايكىنچە اىيە آراسىندا انىنىڭ بىرگە بولغانلىغىن آڭلاتا، مىثلا: على بىلەن احمد اوقى. [على ھەم احمد اوقىلار اورنىغا] على آنىڭ بىلەن بىرگە احمد كېلىدى.

[۲] آيرو اۋچۇن بولغان تىركەكچ سۆزلەر: مەگەر، لىكىن، ئە، اما، مىثلا: على اوقى، لىكىن بىلىمى. تۆسكە، بىتكە چىبەر، مەگەر يالقاۋ، قاراب تۇرۇرغا ياخشى، اما يەشل، على اوقى، ادې، ئە يازدى.

اۋيۇشما جملە نىك بر تۇر اۋ كىسە كلەرنى آراسىنداغى باغلاننىشى
 آيرو اۋچۇن بولغان تر كە گىچ سۆزلەر بىلدەرسە. اول وقتدا تر كە گىچ سۆزلەر
 آلدندان كىرنى اۋتۇر يازىلا.

[۳] بۇلىگە لەو اۋچۇن بولغان تر كە گىچ سۆزلەر: نە، يە - يە، ياكى،
 يايىسە، مىن بىر نىچە كۇندەن قازاندا ياكى مەسكە و دە بولار من.
 ايرتە گە يە ياكى گىر يارار، يە يوق. قايچان قايتىر، بوگۇنەن يايىسە ايرتە گە مى؟
 نە مالى، نە آچىسە يوق.

[۴] حال سۆزلەرنى بىلەن الماشلىقلار: غىنا، تۇگل - حتى - دا، تۇگل -
 بەلىكى. مىن: مىن اۋو غىنا تۇگل، حتى بىلە دە بىتر گەن. كىلۇچىر، على
 تۇگل. بەلىكى ولىدر.

[۵] حال سۆزلەرنى: انلك، اول، سوگرا، آندان سولك، آنك آرتندان
 مىن انلك قازاننى، سوگرا مەسكە و ننى، آندان سولك پىترا گراد ننى
 زىارت ايتىدم، على، آندان سولك احمد كىلدى. على آنك آرتندان احمد
 كىلدى.

[۶] الماشلىقلار: قايدا - قايدا، قايسى - قايسى مىنكا مامان
 و لېشالار: قايدا ايكمەك، قايدا آش بىلەن. قوناقلار كىلە باشلايدىلار:
 قايسى آت بىلەن، قايسى جە يەو.

اۋيۇشما جملە: باغلاننىشى بىلدىرۇچى سۆزلەر قاچىغاندا تۇشۇب دە
 قالا، مىن: كىشىنى يەش قار تايتمى، حسرت. (بەلىكى تۇشۇب ق - الغان)
 على اۋقۇمادى، يازدى. (ئە تۇشۇب قالغان)

اۋيۇشما جملە نىك كىسە كلەرنى آرسىندا ياراشو.

(۱) خبر نىك ياراشۇوي.

اۋيۇشما جملە دە عقللى نەرسە - مىندەن ايكۇ ياكى بىر نىچە ايبە
 بولسا، گەرچە اوزلەرنى بىرلىك كىلسە لەردە خبر ھەر وقت كو بىلك بولا.

مثلا: علی ھەم احمد كېلىدۇلەر، عقلسىز نەرسە اسمەندەن بولسا لار، خبر بىرلك دە بولا. مثلا: قاين ھەم اوساق سېمىدى.

بىساغلاننىشى بىلدۈرۈچى سۆزلەر دە، دا بولسا، خبر ھەر وقت بىرلك بولا، مثلا: علی دە، احمد دە اوقى. بىر وقتدا خبر اوزۇنە ياقىن بولغان ايپە بىلەن ياراشىب، باشقالارنىنا ايپەرمى، مثلا: علی ھەم احمدلەر كېتىدۇلەر. علی لەر ھەم احمد كېتىدى.

ايسىكەرما: دە - دا تر كە گىچ سۆزلەر اورۇننا «بىلەن» تارتىچ سۆز كېلسە، اول وقت خبرنىڭ بىرلك دە كۆپلەك دە بولۇپ كېلىۋى يارې، مثلا: علی بىلەن احمد كۆرۈشەلەر. علی بىلەن احمد كېلىدى.

تۇرلۇ نىسبەتە گىچ بىر نېچە ايپە بولۇپ، آلارنىڭ خبرلەرىنى عمومى بولسا، اول خبر كۆپلەك بولا، مثلا: مېن ھەم سېن باردۇق. سېن ھەم اول باردۇڭىز نىسبەتە ياراشولارې تۈبە نە گىچ رەوشچە بولا: ايپە سۆيلىۋچى بىلەن تېڭلاۋچى اۇچۇن بولسا، خبر سۆيلىۋچى اۇچۇن بولا، مثلا: «مېن ھەم سېن باردۇق» كېرەك، «باردۇڭىز» يارامى. تېڭلاۋچى بىلەن غائب اۇچۇن بولسا، خبر تېڭلاۋچى اۇچۇن بولا. مثلا: «سېن ھەم اول باردۇڭىز» كېرەك «باردۇلار» يارامى.

(۲) آيرىغچىك ياراشۇوي.

آيرىغچ آيرىلمىشنىڭ نېنىدى ساندا بولۇۋېنا قارامى، ھەر وقت بىرلك بولا، مثلا: ياخشى آت - ياخشى آتلار.

تۈبە نە گىچ سۇاللەرگە قاراب اوزغان درسەلەرگە خلاصە يازب كېلەرگە. (جملەلەر اوزۇرۇننىڭ خبرلەرنىنە قاراب نېچە گە بولۇنە، نېلەر؟ ايپەلەرنىنە قاراب نېچە تۇرلۇ؟ ايپەرچىن كېسە كلارنىنە قاراب نېچە؟ سۆيلىۋچىنىڭ كىلا ترغا تېلە گەن معنا ومفهومىنە قاراب نېچە گە بولۇنە؟ سۇراۋ جملەسىن دېيىپ نېنىدى جملەلەر آتالا، سۇراۋ جملەسىن سوگۇندا نېنىدى علامت يازۇپلا؟ ادبىياتدان مثاللەر كېتىتۇرۇگە. اۇنىدەو جملەسىن دېيىپ نېنىدى جملەلەرگە

ئەپتەلەر، ئۈندەو جەملەسى سوڭىدا نىندى بىلىگى يازىلا؟ ادبىياتدان بىر
 نېچە مثال يازارغا. خىبر جەملەسى دىب نىندى جەملەلەر آتالا، خىبر جەملەسى
 سوڭىدا نىندى بىلىگى يازىلا؟

جەملەلەرنى قىسقارتىپ نېچە تۈرلۈ بولا؟ «كىم جەملە» دىب نىندى جەملەلەر
 آتالا؟ اۆيۈشما جەملە دىب نىندى جەملەلەر آتالا؟ اۆيۈشما جەملەلەر نىندى
 بىلىگىلەر بىلەن بىلغىنە؟ اۆيۈشما جەملەلەردە بولغان بىر تۈرلۈ كىسەكلەرنىڭ
 بىر بىرى بىلەن نەخوى باغلاشلىرى نىندى سۆزلەر بىلەن بىرلەشەر؟ اۆيۈشما
 جەملەلەرنىڭ كىسەكلەرى آراسىدا يازاشۇ نى رەوشلىق بولا؟

۱۶] اۆيۈشما جەملەلەر.

قايسىدا جەملەنىڭ باش كىسەكلەرى دە، اۆيۈشما جەملەلەرنى دە آيرىم-
 آيرىم سۆزلەرگە بولمى، بەلكى بۇتۇن جەملەدەن عبارت بولا، مەللا: «مايدا
 كۆنلەر ماتورلانا، جەملەسىدە اۆيۈشما، خىبردە، وقت حالى دە بىرەرگە سۆزدەن
 تورا، اما دەماي كىرگەچ، كۆنلەر ماتورلانا، جەملەسىدە، وقت حالى اۆزى دە
 جەملە بولمى، سۆزدەن عبارت، دىمەك، قايسى بىر جەملەلەرنىڭ كىسەكلەرى
 اۆزلىرى جەملە بولمى كىرگە مەكندىر.

§ بىر جەملەگە اۆيۈشما، آتلىق كىسەكلەر بولغان جەملەلەر «اۆيۈشما جەملە»
 دىب آتالا، مەللا: «مايدا كىرگەچ، كۆنلەر ماتورلانا، جەملەسىدە» دەماي
 كىرگەچ، كۆنلەر.

اۆيۈشما جەملەلەر اۆزلىرىگە بىر بۇتۇن بولا، آمىلار، بەلكى
 اۆيۈشما بىر جەملەنىڭ كىسەكلەرگە بولمى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە بىر بۇتۇن
 تەشكىل ايتىدۇر.

اۆيۈشما جەملەلەر آتلىق اۆيۈشما جەملەلەر «باش جەملە» دىب آتالا.
 باش جەملەدە ھەر وقت اۆيۈشما جەملەنى باغلىق تۇرغان بىر سۆز بولا.
 اۆيۈشما جەملە اۆزى اۆيۈشما جەملەگە نىندى بولسا، بىر سۆزگە

قازاب باغلانا. بو سؤالدهر جمله نك عادي كيسه كلدهرى جواب بولب كيايه
تۇرغان سؤالدهر اوك بولا. مثلا: كم تهر پشا، شول توق بولا. اوقوجى
بوگون سا باغن اوقمادي، چونكى كتابى يوق ايدي. اول شولاي انشلهدى.
كى بدهر ده سيز مهدى. قايجان اوقيساڭ، شول وقتدا بىلرساڭ!

باش جمله لهر اوز آللارينا تۇرغاندادا تولي معنا آكلانلار، اما
اييهرچن جمله لهر اوز آللارينا تۇرغاندا تولي معنا آكلانلار. آللار.
شونك اۇچۇن ده آلار «اييهرچن جمله» ديب آناللار.

اييهرچن جمله بىلن باش جمله نى باغلي تۇرغان نحوي يارده ملكلهر.

§ نحوي ياقدان قاراغاندا اييهرچن جمله بىلن باش جمله نى باغلي
تۇرغان يارده ملكلهر سوز تۇرلهر ندهن آماشلقلار، حال سوزلهرى هم
تر كه گچ سوزلهر بولا.

اييهرچن جمله بىلن باش جمله آراسندا باغلانش تۇبهنده گن
روشچه بولا:

اييهرچن جمله انهنده تركه و آماشلقى، ياكى حال سوزى، ياكى
تر كه گچ سوز بولا. مثلا: كم، نى، نيندى قايدا، قايا، چونكى، قايجان.
كى كۇبيلهر. باش جمله ده ايسه، آلارغا قارشى كۇرسه تو آماشلقى،
ياكى حال سوزى بولا. مثلا: شول، شوندى، شوندا، شول وقتدا كۇبيلهر.
باش جمله ده كى نحوي يارده ملكلهر كوپ وقتدا تۇشوب ده قاللار.

اما اييهرچن جمله لهر ده آلار نك تۇشوب قالولاري بيك سيرهك بولا. مثلا:
على كيلسه، ولى ده كيلر. گهرچه على كيلسه ده، ولى كيلمهس. على سۇراغانفا
كۇره، ولى بيهدى. اۇبده گنلهر تهنچ بولسنلار اۇچۇن، مين سا باقلارمن
باقعا دا اۇيره ندم، كم تهر شا، شول بىله. اول قايدا انشلهر، مين شوندا
انشلهرمن. اول نيچك يۇرۇر، مين شولاي يۇرۇرمن. اول نيندى بولسا،
مين ده شولاي بولرمن. على ازى اول قدر باي توگل، اما اوغلي باي دا
سولك، على ازى بيك جومارده، لسكن خاتهنى بيك ساران. هدر كم كيلدى.

مەگەر ئالى گەنە كىلە، دى. ئالى كىتگە ج. ولى كىلدى. ئالى او قېغان كۆبى.
ولى دە او ق.

ايپەرچىن جەملەلەرنىڭ مەنئالەرنە قاراب بۆلۈنۈلەرى.

§ ايپەرچىن جەملەلەر مەنئالەرنە قاراغاندا جەملە كىسەكلەرى ئورنىنا
تۇرغانلىقدان، جەملەلەرنىڭ عادى كىسەكلەرى كۆبى، ۵ كە بۆلۈنەلەر:
(۱) ايپە جەملەلەر، (۲) خىر جەملەلەر، (۳) تاماملىق جەملەلەر، (۴) آيرىغىچ
جەملەلەر ھەم (۵) حال جەملەلەر.

(۱) تاماملىق جەملەلەر.

§ باش جەملەدە گىن بەرەر سۆزنى تاماملاو اۇچۇن كىلپ، عادى
تاماملىقلار كۆبى باش كىلىش ھەم اورن كىلىشىندەن باشقا بارلىق كىلىش
سؤاللەرنە جواب بولب تۇشە تۇرغان ايپەرچىن جەملەلەر «تاماملىق جەملە»
دەپ آتالا.

تاماملىق جەملەلەر باش جەملەگە يە توريىدان توري، يە تر كەگچ سۆز
«كى» بىلەن باغلانا، مىنئال: مىن ئە يىتىم، كى بو انىشنى انىشلەمە! مىن، بو انىشنى
انىشلەمە. دىپ ئە يىتىم. مىن ئە يىتىم، بو انىشنى انىشلەمە، دىپ. مىن كوردىم،
كى يا گۇر ياوا. كىمىڭ بىلەنمى بار، شونىڭ قىدرى بار. كىم مىڭا بولپىش،
مىن دە آڭا بولپىش. اول كىمى چاقپىر، مىن دە آنى چاقپىر. اول كىم
بىلەن اوتپىر، مىن دە شونىڭ بىلەن اوتپىر، مىن آنى كورە آلرمن،
دىپ كوكلىگەدە كىتىرمەگەن ايدىم.

(۲) ايپە جەملەلەر.

§ باش جەملەنىڭ ايپەسى اورنىدا تۇرۇپ، عادى ايپەلەر كۆبى باش
كىلىش سۇاللىغا جواب بولب كىلە تۇرغان ايپەرچىن جەملەلەر «ايپە جەملە»
دەپ آتالا.

اییه جمله لار باش جمله گه ترکهو آماشلېغې «کم» بئلهن باغلانې، باش جمله ده آگا قارشې «اول، شول» کورسه تو آماشلقلارې کیله لار، مثلا: کم تېرېشا، اول بئله، ایرک کم، دشمانک شول. کم یوری، اول شؤء ارا

(۳) آیرغچ جمله لار.

§ باش جمله ده گن بره سوزنې بیاسگنلهب نیندی، قایسې سؤالدهرنه جواب بولب کیله تۇرغان اییه رچن جمله لار «آیرغچ جمله» دیب آتالا. آیرغچ جمله لار باش جمله گه ترکهو آماشلقلارندن «نیندی، قایسې» سوزلەرې بئلهن باغلانې. باش جمله ده آارغا قارشى تۇرلۇ کیلشده کورسه تو آماشلېغې «شول» کیله، مثلا: بو آلمانې، ائلك نیندی کیشې کیلسه، شوگا بیررسز. آز شول بـزده بايلار، قایسېسى کم فرشته ده ن قانات قایرماس. (ع. توقای).

(۴) خېبر جمله لار.

§ باش جمله گه خېبر بولوب کیله تۇرغان اییه رچن جمله لار «خېبر جمله» دیب آتالا. خېبر جمله لار باش جمله گه «نیندی» ترکهو آماشلېغى بئلهن باغلانې، باش جمله ده آگا قارشى «شوندى» دیگن کورسه تو آماشلېغى کیله، مثلا: آتاسې نیندی، بالاسې شوندى. نیندی بولەك آلب کیلگن، شوندى بولەك آلب کیتهر.

(۵) حال جمله لار.

§ باش جمله ده گن ائش یاکی حالنک نیندی بواسادا بر حالده بولغان بئله نره تۇرغان اییه رچن جمله لار «حال جمله» دیب آتالا. حال جمله لار عادى حال سؤالدهرنه جواب بولب کیله لار، هم عادى حاللر کؤبى بيشکه بولنه لار: (۱) اورن حال، جمله سز، (۲) وقت

حالى جملەسى، [۳] رەۋش حالى جملەسى، [۴] مقصد حالى جملەسى، [۵] سبب حالى جملەسى.

[۱] اورن حالى جملەسى.

§ باش جملەدەكى انش ياكى خالىنىڭ نىمىدى بولسا بىر اورندا بولغان بىلدىرگەن ايىمەرچىن جملەلەر «اورن حالى جملەسى» دىيىپ آتالا.
اورن حالى جملەلەرنى «قايدا، قايدا، قايدان» سۇاللارنىڭ جواب بولۇپ باش جملەگە «قايدا، قايدا، قايدا» دىگەن حال سۆزلەرنى بىلەن باغلانالار. آلاغا قارشى باش جملەدە «شوندا، آندا، شوندىن» كۆبى حال سۆزلەرنى كېلە، مثلاً «ايرىكە قايدا، يولۇر آندا. اول قايا بارى، مېندە شوندا بارىمىن.» قايدان كىرگەن، شوندىن چىقار.

[۲] وقت حالى جملەسى.

§ باش جملەدەكى انش ياكى خالىنىڭ نىمىدى بولسا بىر وقتدا بولغان بىلدىرگەن ايىمەرچىن جملەلەر «وقت حالى جملەسى» دىيىپ آتالا.
وقت حالى جملەلەرنى «قاچان، قاچاق، قاى وقتدا، قاچاندىن بىرلى قاى وقتقا چاندى، سۇاللارنىڭ جواب بولۇپ باش جملەگە «شول چاندا، شول وقتدا، كۆبى حال سۆزلەرنى بىلەن باغلانالار، مثلاً: اول قاچان كىلەر، مېندە شول وقتدا بارىمىن. اول كىشىنى اولىگە نىمىنى ايشىككە چ، مېنى بىك قايرىغان ايدىم. مېنى شەرگە كىرگەندە، قۇياش چىققان ايدىنى. نەرنىلەر نەرنىلەن تۇرغانچە، نەرنىلەر آشاب تويار. كۆز بولغانچە، قۇشلار بزدەن كىتىمى. آلا كىل كىل بىلەن، انىلەر تۇزەلدى. جىل ايسىمى، قورا سىلگىمى.

[۳] رەۋش حالى جملەسى.

§ باش جملەدەكى انش ياكى خالىنىڭ رەۋش بىلدىرگەن تۇرغان ايىمەرچىن جملەلەر «رەۋش حالى جملەسى» دىيىپ آتالا. مثلاً: چۈبىك چىنەب، ماى چىماس. اول، اۋستەل آراسىنا اۋتۇرۇپ، يازا.